

RAAP-RAPPORT 5173

Over kerken, werken en wonen

Cultuurhistorisch en bouwhistorisch onderzoek
Rietgrachtstraat 20-32, Arnhem

Colofon

Opdrachtgever: Hendriks Projectontwikkeling

Titel: Over kerken, werken en wonen – Cultuurhistorisch en bouwhistorisch onderzoek
Rietgrachtstraat 20-32, Arnhem

Versie: 21-05-2021

Auteur: [REDACTED]

Projectcode: ARRG

Bestandsnaam: RAAPrap_5173_ARRG_20210521

Autorisatie: [REDACTED]

ISSN: 0925-6229

RAAP

Leeuwenveldseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

Telefoon: 0294-491 500

E-mail: raap@raap.nl

Website: www.raap.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2021

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

Het plangebied is gelegen net buiten de oudste verdedigingswerken van Arnhem, op de overgang van hoge afzettingen van de stuwwal naar lager gelegen rivierafzettingen. De hoger gelegen gronden waren waarschijnlijk in gebruik als bouwland, later mogelijk tuinen. De lager gelegen gronden als wei- en hooiland.

Tijdens de fase waarin de vestingwerken van Arnhem hun grootste omvang hadden (1728-1808) was het noordwestelijk deel van het plangebied onderdeel van de buitenste vestingwal, met ten oosten daarvan de brede vestinggracht. De oriëntatie van de grote loods komt voort uit deze inrichting. Vanaf 1808 zijn de vestingwerken geslecht, waarbij de wallen zijn afgegraven en de grachten grotendeels gedempt. De gracht werd tot een sloot, die hetzelfde tracé volgde. In de jaren 1860 verscheen de eerste bebouwing binnen dit noordwestelijke gebied, waarmee het gebied ook een woonfunctie kreeg. Later kwam hier bloemenkassen bij.

Als onderdeel van het Boulevardplan van H.J. Heuvelink jr. zou de bebouwing aan de Rietgrachtstraat aanvankelijk uitsluitend plaatsvinden in de vorm van stadsvilla's. Onder andere door de suikercrisis van 1884-85 nam de vraag naar stadsvilla's af en daarmee ook de vraag naar bouwgrond. Als gevolg hiervan konden andere functies een plaats krijgen in het Boulevardkwartier. Aan het eind van dat decennium en de jaren 1890 werden ook de andere percelen binnen het plangebied bebouwd.

Centraal in het gebied kwam de Oosterkerk te staan. Ten zuiden en noorden daarvan verschenen enkele panden met boven- en benedenwoningen. Binnen het plangebied hadden de panden op de benedenverdieping geen woning maar een bedrijfsruimte. Geleidelijk aan werd, binnen de bestaande percelen aan de Rietgrachtstraat, de bebouwing geleidelijk uitgebreid. In het zuidelijk deelgebied gebeurde dat verspreid over het perceel met nieuwe gebouwen. Op de andere percelen gebeurde dat met aan- of nieuwbouw aan de achterzijde. Door oorlogsschade werden de panden ten noorden van de kerk gesloopt en niet herbouwd.

De bloemenkassen en tuinen in het noordwestelijk deel van het plangebied werden in 1930 vervangen door de nog bestaande grote loods, behorend bij een garagebedrijf aan de Eusebiusbuitensingel. In de jaren 1960 werd deze loods vergroot met aanbouwen, die in de jaren 1990 weer zijn afgebroken toen de garagefunctie verviel.

Op het grote terrein in het zuiden van het plangebied vestigde zich al snel een bouwmaterialen-groothandel. Ook deze bleef hier actief tot ver na de Tweede Wereldoorlog. In 1970 vestigde zich ook hier een garagebedrijf die het nog bestaande grote bedrijfspann bouwde.

Halverwege de jaren 1950 verliet de gymnastiekschool het pand ten zuiden van de kerk. Enige tijd later vestigde zich hier een bedrijf in auto-onderdelen en -import. Begin jaren 1980 werd dit overgenomen door de buurman, die eerder ook al de Oosterkerk had gekocht en een begin jaren 1970 gesloopt. Aan de Rietgrachtstraat zat nu binnen het plangebied slechts dit ene autobedrijf. Enkele jaren later werd het hele complex opgekocht door GRABEDO BV (Grafisch Beheermaatschappij Doorwerth). Ook nu is hier nog een drukkerij gevestigd. De grote loods in het noordwesten is door de drukkerij in gebruik als magazijn.

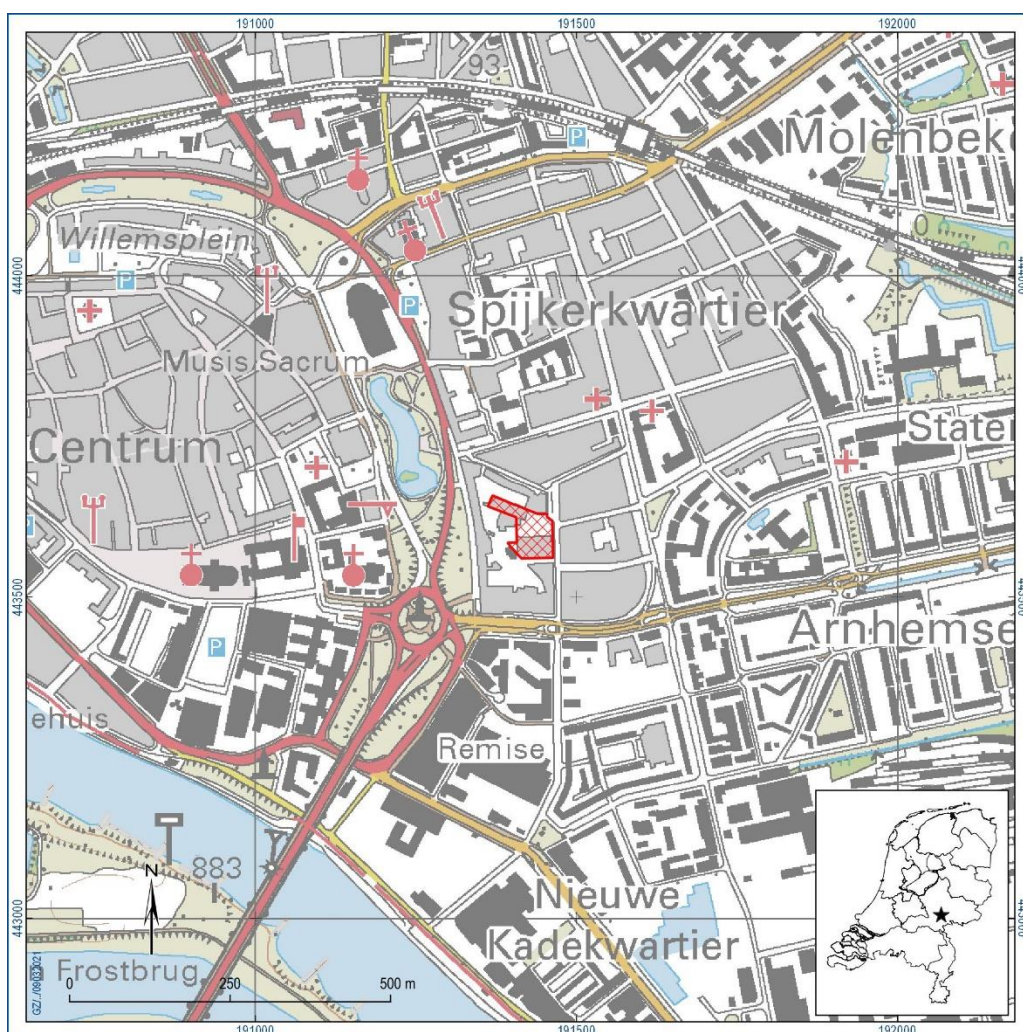
Inhoud

Samenvatting	3
Inhoud	4
1 Inleiding	5
2 Ontwikkeling vóór aanleg Spijkerkwartier	7
3 Spijkerkwartier	11
4 Bouwgeschiedenis	16
4.1 Inleiding	16
4.2 Noordwestelijke hoek (huidige loods)	17
4.3 Middendeel (parkeerterrein)	19
4.4 Zuideel (Villa en bedrijfspand)	24
5 Bewonings- en gebruiksgeschiedenis	32
5.1 Inleiding	32
5.2 Huisnummering	32
5.3 Noordwestelijk deel	32
5.4 Centraal deel	34
5.5 Zuidelijk deel	37
6 Conclusies en adviezen	39
6.1 Conclusies	39
6.2 Adviezen	40
Literatuur	42
Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices	43

1 Inleiding

Hendriks Projectontwikkeling heeft de initiële gedachte om de bestaande bebouwing aan Rietgrachtstraat 32 in Arnhem te slopen om een nieuwe ontwikkeling naar wonen mogelijk te maken (figuur 1). In het kader van een goede ruimtelijke ordening en om goede input in het participatietraject te kunnen leveren, bestond bij de opdrachtgever de wens aan onderzoek naar de cultuurhistorische waarde van de locatie Rietgrachtstraat en de wijk Spijkerkwartier. Dit rapport is het resultaat daarvan.

In december 2020 is voor het plangebied reeds een archeologisch vooronderzoek uitgevoerd (bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek in de vorm van verkennende boringen). Hierbij zijn de verwachtingswaarden voor archeologie in beeld gebracht.¹ Gezien de geschiedenis van het terrein en de deels nog aanwezige historische bebouwing is echter niet alleen de archeologische waarde van belang, maar is de algehele cultuurhistorie minstens zo interessant en is besloten om dit aspect beter in beeld te brengen. Door middel van dit onderzoek wordt getracht om een zo compleet mogelijk beeld te verkrijgen van de landschapsontwikkeling en bouw- en gebruiksgeschiedenis van het plangebied. Op basis van de verkregen gegevens zal een conclusie worden opgesteld en aanbevelingen worden gedaan ten aanzien van de cultuurhistorische waarden binnen het plangebied.

*Figuur 1.
Ligging van
het plangebied
(rode
gearceerde
kader). Inzet:
ligging in
Nederland
(ster).*

¹ Soldaat, Csonka & Ytsma 2020.

Type onderzoek	Cultuurhistorisch onderzoek
Opdrachtgever	Hendriks Projectontwikkeling
Provincie	Gelderland
Gemeente	Arnhem
Plaats	Arnhem
Centrumcoördinaten (X/Y)	191.434/ 443.594
Toponiem	Rietgrachtstraat
Kadastrale gegevens	Arnhem sectie Q, nrs. 7974, 7975 en 7851
Oppervlakte plangebied	4.867 m ²
Onderzoeksperiode	April t/m mei 2021
Uitvoerder	RAAP Oost
RAAP-projectcode	ARRG
ARCHIS-onderzoeksmeldingsnummer	5071915100
Beheer en plaats documentatie	RAAP regio Oost te Zutphen en op termijn het provinciaal Depot, ARCHIS en E-Depot.

Tabel 1. Administratieve gegevens.

2 Ontwikkeling vóór aanleg Spijkerkwartier

Arnhem is ontstaan aan de rand van de Veluwe, op afzettingen die van het Veluwemassief gespoeld zijn vanaf de laatste ijstijd (vanaf ca. 110.000 jaar geleden). Vanuit de Veluwe stroomde de Sint Jansbeek over deze uitspoelingsafzettingen richting het dal van de Rijn. Het was de combinatie van de relatief hooggelegen gronden aan de voet van de Veluwe en de verswaterbron van de beek die maakten dat hier een nederzetting kon ontstaan, waar ene Arne de scepter zwaaide. Arnhem of 'Arne-heem' betekent namelijk zoveel als 'woonplaats van Arne'. Mede door de goede ligging kon deze woonplaats van Arne uitgroeien tot Gelres hoofdstad.

Arnhem kreeg stadrechten in 1233 en in de decennia daarna moeten de stadsmuren tot stand zijn gekomen.² Op de oudste nauwkeurige kaart van Arnhem, door Jacob van Deventer rond 1560 vervaardigd, zien we dat het onderzoeksgebied ver buiten de stad ligt (figuur 2). Het ligt op de overgang van gronden die geel zijn weergegeven naar gronden die groen zijn gekleurd. De gele gronden zijn de relatief droge en hooggelegen afzettingen vanaf de stuwwal, de groene gronden zijn de relatief natte van het Arnhemse Broek. Ten noordoosten van het onderzoeksgebied is in de bocht van de Molenbeek een watermolen zichtbaar. Verder zijn er in en rond het onderzoeksgebied geen details zichtbaar. Er kan van uitgegaan worden dat de gele gronden als bouwland of boomgaarden in gebruik waren en de groene als wei- of hooiland.

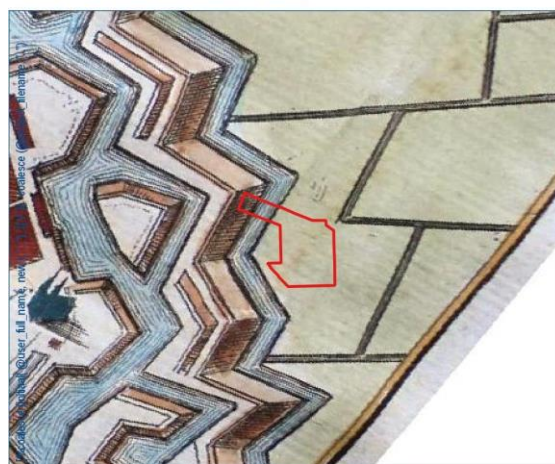
Rond 1600 werd de stadsverdediging uitgebreid volgens wat later het Oud Nederlandse vestingstelsel is gaan heten.³ Belangrijkste aanleiding hiervoor was de komst van artillerie en ander geschut dat veel verder kon reiken dan boogschutters of trebuchets (slingerarm-katapult). Buiten de stadsmuur werd een nieuwe wal met vestingmuur aangelegd en rondom kwamen bastions, die het mogelijk maakten het schootveld beter de bestrijken en ook aanvallers die de vesting dichter genaderd waren beter te weren.

1560 - Voor aanleg vestingwerken

1639 - Oud Nederlandse vesting

1740 - Nieuw Nederlandse vesting

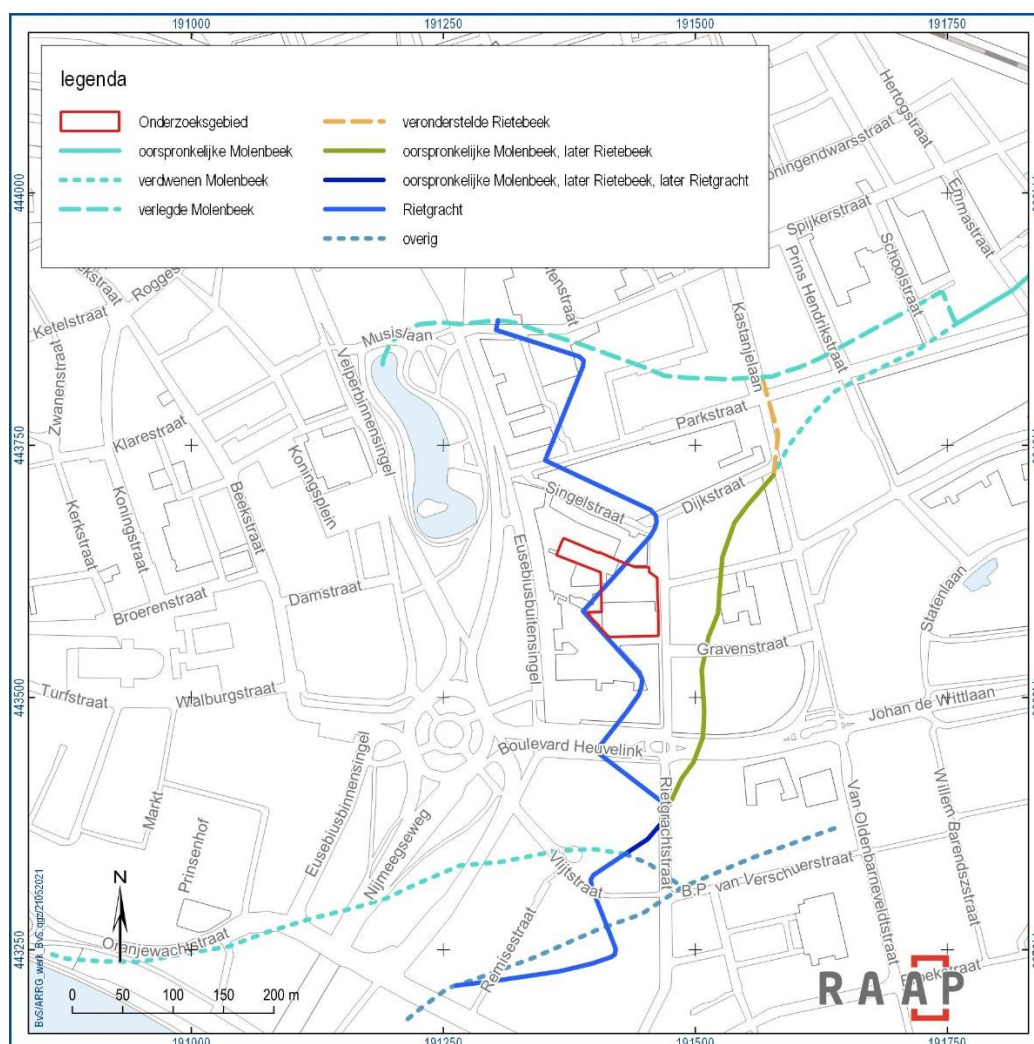
Figuur 2. Ontwikkeling vestingwerken i.r.t. onderzoeksgebied (in rood).

² Keverling Buisman & Jacobs, 2008, 19 en 41.

³ Potjer, 2005, 20.

De Oud Nederlandse vesting is weergegeven op onder andere de kaart van Nicolaes van Geelkercken uit 1639 (figuur 2). Op belangrijke locaties werden voor de hoofdwal zogenaamde voorwerken aangelegd, zoals het hoornwerk ten zuiden van de Walburgiskerk. Buiten de deels verlegde vestinggracht lag net als bij de oude vesting een weg en daarbuiten bevonden zich landerijen en weilanden. Op de kaart is dit schematisch weergegeven met enkele tuintjes en boomgaarden op de hoger gelegen gronden en enkele paarden in een groene omgeving op de lager gelegen gronden.

Vanaf 1701 werd onder leiding van Menno van Coehoorn de vesting uitgebreid volgens het Nieuw Nederlandse vestingstelsel.⁴ Deze verbeteringen, bedoeld om weerstand te kunnen blijven bieden aan de steeds beter wordende artillerie, waren voltooid in 1728 en zijn te zien op de kaart van Hendrik de Leth uit 1740 (figuur 2). Tussen de oude bastions verschenen ravelijnen als eilanden in de vestinggracht. Vóór de 17^e-eeuwse bastions werd een extra vestingwal aangelegd met ervoor een gracht. Deze gracht bestond ter plaatse van het onderzoeksgebied uit de vergraven loop van de Rietebeek, die hiermee de Riet(e)gracht werd.⁵ De Rietebeek kan gezien worden als een restant van de Molenbeek, toen de loop hiervan verlegd werd in noordelijke richting, om uit te monden in de vestinggracht nabij de Velperpoort.

Figuur 3. Molenbeek, Rietebeek en Rietgracht. Na het verleggen van de Molenbeek in noordelijke richting werd de oude loop de Rietebeek, die na vergraven de Rietgracht werd.

⁴ Potjer, 2005, 21.

⁵ Derks & Crols, 2002, 13.

Het onderzoeksgebied lag net op de rand van de nieuwe vestingwal en bijbehorende gracht. Het grootste deel lag buiten de vestinggracht en was dus wei- of hooiland in het Arnhemse Broek. De percelering op de kaart is ook waarschijnlijk indicatief en niet natuurgetrouw. Nauwkeuriger wordt de ligging van het onderzoeksgebied weergegeven op de kadastrale minuutplans van 1832 (figuur 4).

Een eeuw na de aanleg was de buitenwal in slechte staat. Al in 1791 waren er plannen om ze om te vormen tot wandelpark. In 1808 kreeg de stad hier toestemming voor van koning Lodewijk Napoleon en in 1817 gaf koning Willem I toestemming voor verdere slechting van de buitenwal, in 1829 gevolgd door toestemming voor het afbreken van de hoofdwal en dus de rest van de vesting.⁶ Arnhem was hiermee de eerste stad in Nederland die zijn wallen mocht slechten.⁷ Het verwijderen van de vestingwerken en de aanleg van parken werd hoofdzakelijk gefinancierd door het verkopen van percelen aan particulieren voor de bouw van stadsvilla's aan het nieuwe park.

Op figuur 4 is te zien hoe dit ruimtelijk zijn beslag kreeg. Dwars over de voorwallen, hoornwerk en ravelijnen werd een singel aangelegd met er omheen wandelpark. De 'punten' van de voorwal werden verkocht als tuinen en erop werden ook enkele woningen gebouwd. Op deze kaart is de RietebEEK of Rietgracht ook duidelijk zichtbaar als grens tussen de tuinen en het weiland. Waarschijnlijk is de gracht deels gedempt met de grond waaruit de vestingwal bestond. De gracht werd daardoor veel smaller dan voor een vestinggracht functioneel zou zijn.

Deze figuur laat ook goed de grens zien tussen de hoger gelegen gronden ten noorden van het onderzoeksgebied, waarop veelal tuinen aanwezig zijn, en de lager gelegen gronden van Het Broek ten zuiden daarvan, die als weiland in gebruik zijn. Op de grens tussen beide liggen de uitgebreide tuinen met waterpartijen en grachten van de buitenplaats Gelders Spijker; een van de twee spijkers (kleine adellijke verblijven) waarnaar het Spijkerkwartier is vernoemd.

Helemaal in het zuidoosten van het kaartje is een lang smal perceel weiland zichtbaar; dit is het enige pad dat vanuit de stad Het Broek in liep. Het sloot net ten oosten van de stad aan op de Westervoortsedijk (hier ook aangegeven als weiland en deels als dijken). Het Broek overstroomde bij hoogwater in de rivier, gewoonlijk elk voorjaar, waarbij het meegevoerde slib de bodem verrijkte.⁸ Via beken en sloten kon dit water uiteindelijk uitwateren via een uitwateringssluys in de Westervoortsedijk nabij de stadswallen en de daar gelegen zaagmolen,⁹ net ten zuiden van de Westervoortsedijk. Op dit terrein zouden later de opeenvolgende zuivelfabrieken tot ontwikkeling komen, almede andere industrie en bedrijvigheid rond de Westervoortsedijk. Deze uitwateringssluys ligt op de plaats waar de Molenbeek uitwaterde, voor deze werd verlegd in noordelijke richting om, zoals onderstaande kaart laat zien, uit te monden in de vestinggracht nabij de Velperpoort. Deze verlegging vond plaats ten westen van Gelders Spijker met aangrenzende parktuin.¹⁰

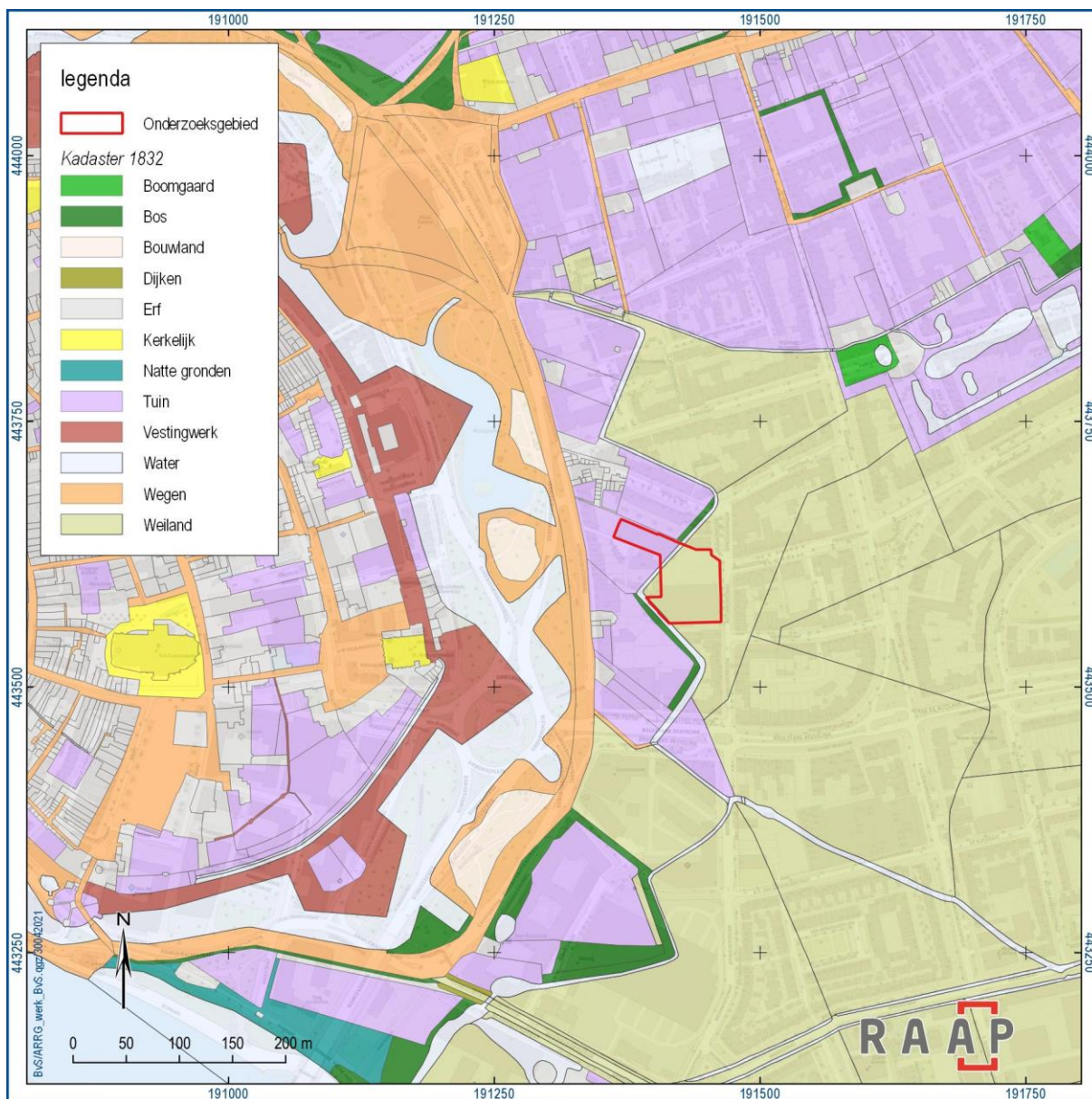
⁶ Potjer, 2005, 33.

⁷ Keverling Buisman & Jacobs, 2009, 35.

⁸ Potjer, 2005, 40.

⁹ Zie ook Schabbink & Keunen, z.j.

¹⁰ Zie ook Schabbink, 2018.

Figuur 4. Gedigitaliseerde kadastrale minuutplans weergegeven over de huidige topografie (HisGIS).

3 Spijkerkwartier

In 1853 kwam stadsarchitect H.J. Heuvelink sr. met een eerste uitbreidingsplan voor de oostzijde van de stad (figuur 5). Zijn plan omvatte ook de uitbreiding van de stad richting de Rijn. Van de middeleeuwse stadsmuur aan de Langstraat moest een kade aan de Rijn worden gemaakt en aan de kade moesten mooie herenhuizen verrijzen die de stad een mooi rivierfront gaven. In de tussen de Langstraat en nieuwe Rijnkade gelegen Weerdjes kon stadsuitbreiding plaatsvinden.

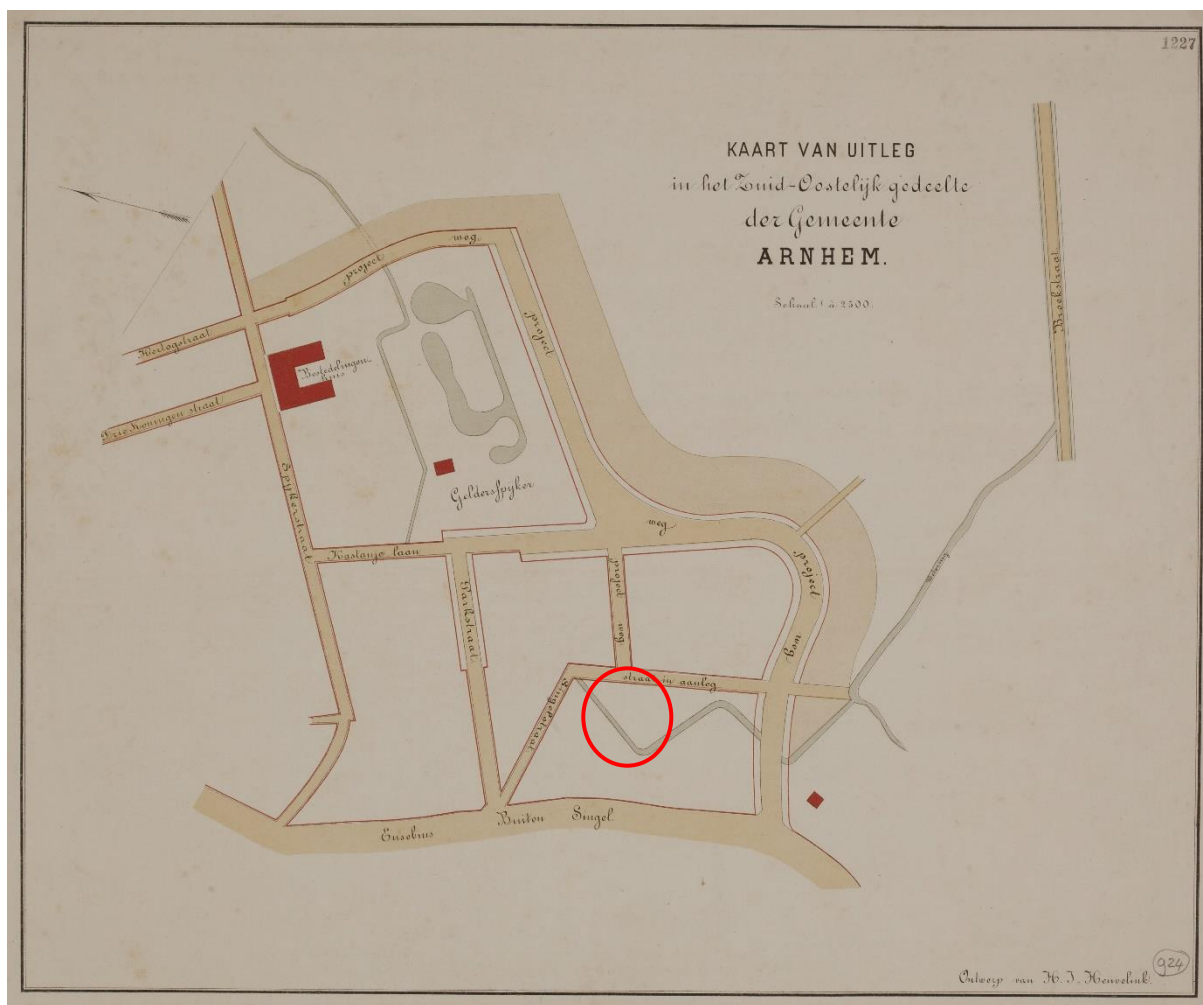
Figuur 5. Uitbreidingsplan voor Arnhem door H.J. Heuvelink sr. uit 1853 (Gelders Archief, tg. 1506, inv. 8428-0003).

Het deel van Heuvelinks plannen voor stadsuitbreiding richting de Rijn is grotendeels uitgevoerd (Rijnkade, Weerdjesstraat, Trans en omgeving). De plannen voor uitbreiding in de richting van Het Broek zijn niet doorgegaan. Dit had er deels mee te maken dat de welgestelden liever op de wat hogere gronden gingen wonen, dicht bij de bossen en met minder risico op natte voeten. Ook lukte het niet de sloppenwijken die rondom de Velperweg ontstaan waren aan te pakken.¹¹

Zijn zoon, H.J. Heuvelink jr., presenteerde in 1877 zijn 'Boulevardplan', dat deels in het verlengde lag van het uitbreidingsplan van zijn vader, maar slechts op een klein gebied betrekking had (figuur 6). Centraal in dit plan stond een boulevard, vandaar de bijnaam van het plan. De boulevard sloot aan op de singel rondom de oude stadsgracht ter hoogte van een knik tegenover het voormalige bastion bij de Walburgiskerk. Omdat de boulevard moest aansluiten op de gronden van Gelders Spijker heeft de

¹¹ Potjer, 2005, 36.

boulevard twee ruime bochten. In de tweede bocht sluiten zijstraten aan in de vorm van een driehoekig plein. Aangrenzende straten zoals de Spijkerstraat (op het plan links van boven naar onder) en de Rietgrachtstraat (midden, boven de zigzag-lopende Rietgracht) waren al in aanleg en zijn in het plan opgenomen.¹²

Figuur 6. Het 'Boulevardplan' van H.J. Heuvelink jr. uit 1877, noorden links. Het onderzoeksgebied ligt in de rode cirkel. (Gelders Archief, tg.1506, inv.7661).

Na veel discussie stemde de gemeenteraad van Arnhem uiteindelijk in met de uitvoer van het plan door de Arnhemsche Maatschappij tot Exploitatie van Onroerende Zaken, waarvan Heuvelink grootaandeelhouder was,¹³ en een bijdrage van f40.000,-. De provincie ging hier echter niet mee akkoord en er was in 1878 een Koninklijk Besluit voor nodig om alsnog met de aanleg van de wijk te mogen beginnen.¹⁴

De wijk was ruim opgezet. De boulevard zou maar liefst 20 meter breed worden en de overige straten 15 meter. De rooilijn (rood op figuur 6) lag bij de boulevard en enkele zijstraten op enige afstand van de weg: hier moesten voortuinen komen. De gemeentelijke bouwverordening bepaalde dat deze tuinen door middel van een ijzeren hekwerk van minstens één meter hoog van de openbare weg en van elkaar gescheiden moesten worden.¹⁵ De bouwverordening van 1854 bepaalde dat deze voortuinen minstens

¹² Derks & Crols, 2002, 19.

¹³ Derks & Crols, 2002, 20.

¹⁴ Keverling Buisman & Jacobs, 2009, 48.

¹⁵ Derks & Crols, 2002, 20-21.

2 meter diep moesten zijn.¹⁶ In 1881 waren alle wegen uit het plan aangelegd. De boulevard kon verhard worden en in 1882 werden hier en langs andere wegen bomen aangeplant. De uitgifte van bouw kavels liep minder voorspoedig dan gehoopt. Debet hieraan was voor een niet onbelangrijk deel de suikercrisis in 1884-85. Deze trof vooral plantagehouders in Nederlands-Indië, voor wie voor velen Arnhem een geliefde plaats was voor een (buiten)huis. De vraag naar herenhuizen en villa's nam sterk af. Pas tegen 1900 waren alle straten nagenoeg geheel bebouwd. In plaats van villa's en herenhuizen werden er echter vaak beneden- en bovenwoningen gebouwd, hoewel deze eenzelfde uitstraling kregen aan de straatkant als de herenhuizen.¹⁷

Het Boulevardkwartier moet een wijk voor het welgestelde deel van de bevolking worden, waar dat bij het plan van Heuvelink sr. niet lukte, onder andere vanwege de natte omstandigheden. Dat met name de Rietgrachtstraat laag lag, blijkt bijvoorbeeld uit de ingezonden klacht aan het adres van de gemeentewerken uit januari 1891.

Bij het ontwerp van de wijk waren geen speciale locaties gereserveerd voor functies als scholen, kerken, bedrijven of winkels. Van begin af aan verzezen deze tussen de woningen.¹⁸ Zo verrees centraal in het onderzoeksgebied, in de as van de Prinsessestraat, de Gereformeerde Oosterkerk in 1887.¹⁹ Mogelijk was het de afname in de vraag naar herenhuizen als gevolg van de suikercrisis, waardoor het mogelijk werd dat ook andere functies dan wonen in de wijk een plaats konden krijgen.

Figuur 7. Ingezonden klacht in de Arnhemsche Courant van 29 januari 1891. (Delpher).

¹⁶ Potjer, 2005, 36.

¹⁷ Derks & Crols, 2002, 23-24.

¹⁸ Derks & Crols, 2002, 45 e.v.

¹⁹ Derks & Crols, 2002, 53.

Ingezonden.

Gemeentereiniging.

»Hoelang zult gij ons geduld
nog op de proef stellen?»
CICERO.

Het valt mij en velen met mij hoe langer zoo meer in 't oog, op welk eene stiefmoederlijke wijze sommige wijken en straten behandeld worden, ten opzichte der gemeentereiniging.

Terwijl in de vorige week de hoofdstraten in de kom der gemeente van sneeuw en bevroren water herhaaldelijk bevrijd werden, zag men in de buitenwijken niets van dat alles.

Door den grooten aandrang van sneeuwwater, 't welk zich, van den Boulevard komende, geen uitweg kon banen langs de, sinds haren aanleg niet van genoegzaam verhoogde voetpaden voorzien Rietgrachtstraat — eene straat, waaraan het Gemeentebestuur wel degelijk eens de aandacht mocht schenken, en wat de bestrating en wat de afwatering betreft, eene straat, waarin zich eene kerk, eene school voor meer uitgebreid lager onderwijs, eene gymnastiekschool bevinden, in wier onmiddellijke nabijheid eene armenschool is en waarin ook menschen wonen, die op reinheid gesteld zijn en die evengoed hunne belasting betalen, als de overige, meer in dat opzicht bevoorrechte ingezetenen — heb ik het genoegen (!) gesmaakt, dat dit water zich in den nacht tusschen Vrijdag en Zaterdag in den kelder onder mijne woning heeft verspreid en den daar voorhanden wintervoorraad heeft bedorven.

Aan de directie der gemeentereiniging heb ik daarvan kennis gegeven en haar tevens verzocht zoo spoedig mogelijk de straat, die toen eene zee geleek, van het water te doen ontlasten. Had de directie gezorgd dat bijtijds de sneeuwmassa weggeruimd was, door de sneeuwploeg opgehoopt, ik geloof stellig dat niet zooveel water de richting naar den kelder had kunnen nemen en er eene geleidelijke afstrooming had plaats gevonden.

Sinds mijne kennisgeving (Zaterdagmorgen 9 uur) heb ik echter niemand van de gemeentereiniging in de Rietgrachtstraat gezien, om het vooral Zaterdag en Zondag in hooge mate aanwezige water weg te vegen.

Ik weet zeer goed dat ik de eenige niet ben, die door het water schade geleden heeft; er zijn buizen van de waterleiding gebarsten, riolen zijn verstopt geraakt, enz., doch daar kon niet in voorzien worden; de sneeuwopruiming, als zijnde boven den begane grond, had kunnen plaats vinden.

Honderden werklieden loopen ledig; waarom die niet als tijdelijke helpers aangesteld, gelijk overal elders; op die wijze hadden zij ook iets kunnen verdienen. Dat werk was misschien beter in hun smaak gevallen dan erwten sorteeren.

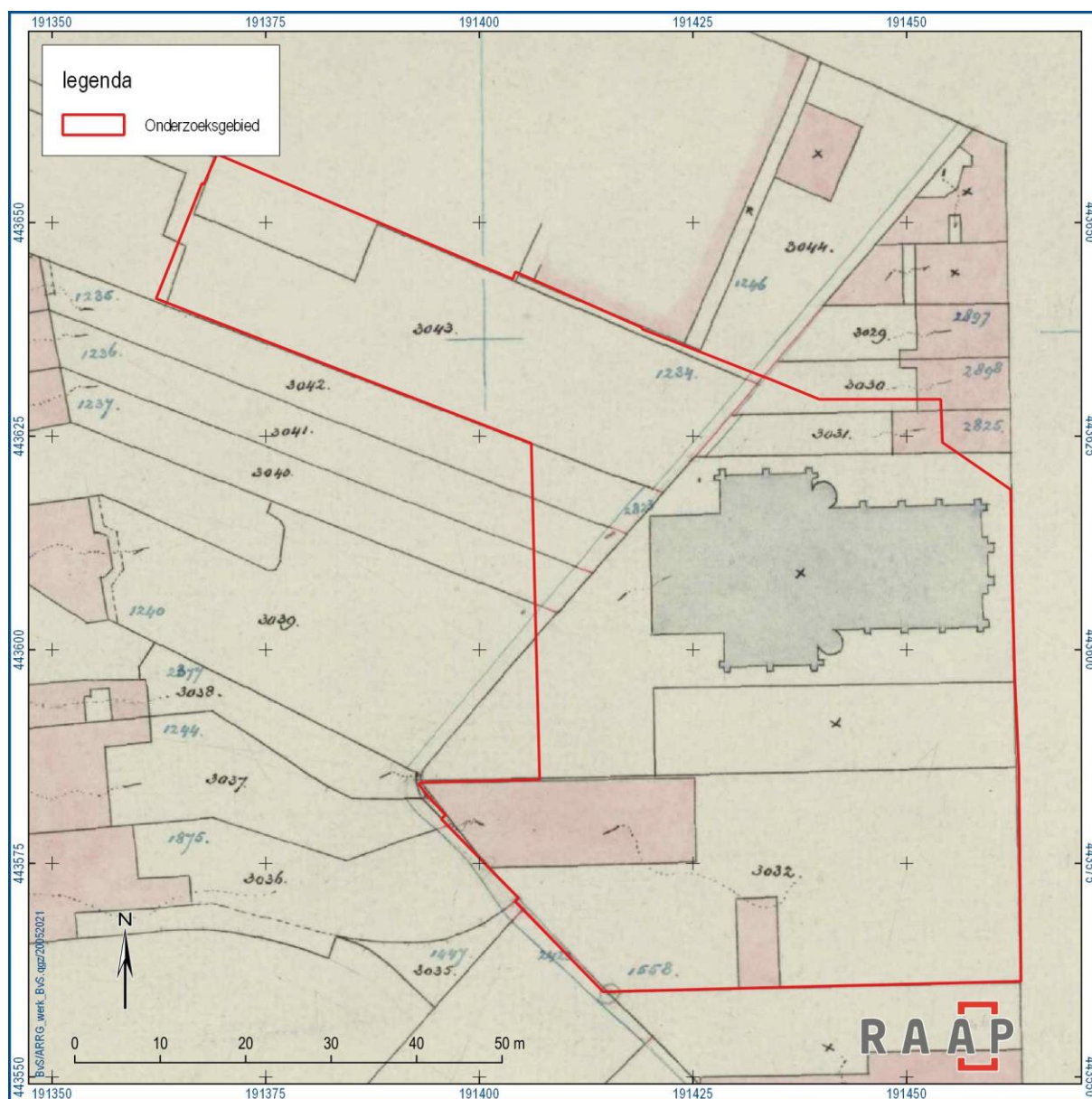
Ook raad ik de directie aan, eens een kijkje te gaan nemen in de Singelstraat, waar hoopen opgekapte ijs liggen, niet sinds een paar dagen, maar nog afkomstig van den voorlaatsten dooi. Die massa bestaat niet alleen uit bevroren sneeuwwater, zooals in de hoofdstraten, maar ook uit bevroren urine, daar de bewoners dier straat geene andere gelegenheid hebben dit kwijt te raken.

De klachten die men hoort, als men die straat passeert, zijn meer dan talrijk.

Of het voor den gezondheidstoestand der bewoners ook goed is, dat alles daar blijft liggen rotten, betwijfel ik zeer.

Als tegenstelling diene, dat de Bakkerstraat heden voor de zooveelste maal weder gereinigd en schoongemaakt is. Men zou er van de straat kunnen eten.

R. J. SCHIERBEEK R.Jan.
Arnhem, 27 Jan. 1891.

Figuur 8. Kadastrale hulpkaart uit 1894 (Gemeente Arnhem, sectie Q, hulpkaart 373). Duidelijk zichtbaar is het tracé van de Rietgracht in de schuine achterzijde van de percelen en sommige panden aan de Rietgrachtstraat..

Figuur 9. De Rietgrachtstraat gezien vanaf de Boulevard, situatie rond 1920 (Gelders Archief).

Figuur 10. Doorkijk vanaf de Boulevard Heuvelink door de Prinsessestraat naar de Oosterkerk rond 1905. (Gelders Archief).

4 Bouwgeschiedenis

4.1 Inleiding

Zoals hierboven beschreven raakte het plangebied vanaf de jaren '80 van de 19^e eeuw langzaam maar zeker bebouwd, waarbij het Boulevardplan van H.J. Heuvelink jr. vanaf 1878 het uitgangspunt vormde. Door de jaren heen werden er diverse panden gebouwd, uitgebreid, aangepast, (delen) afgebroken en/of vervangen. In dit hoofdstuk wordt getracht om met behulp van de kadastrale gegevens, kaartmateriaal en bouwdoSSIERS de bouwgeschiedenis zo compleet mogelijk in beeld te brengen (figuur 11). Binnen het onderzoeksgebied zijn op basis van de ontwikkeling en huidige indeling drie zones te onderscheiden; het noordwestelijke deel waar momenteel een loods staat, het middendeel dat tegenwoordig als parkeerterrein dient en het zuidelijk deel waar de villa en een bedrijfspand zijn gevestigd. Aan de hand van deze indeling zal de bouwgeschiedenis worden beschreven.

Omdat er in de loop der jaren de nodige panden zijn gesloopt en vervangen, kan deels enkel op basis van de kadastrale gegevens vastgesteld worden wanneer een perceel bebouwd werd en welk soort bebouwing het betrof. Hier zijn vaak ook geen afbeeldingen of tekeningen van voorhanden. In het geval panden zijn verbouwd, de bebouwing nog aanwezig is of een kenmerkend element betrof zoals de voormalige kerk die binnen het onderzoeksgebied stond, zijn bouwdoSSIERS en afbeeldingen beschikbaar die meer inzicht verschaffen in de bouwgeschiedenis en de tekst kunnen ondersteunen.

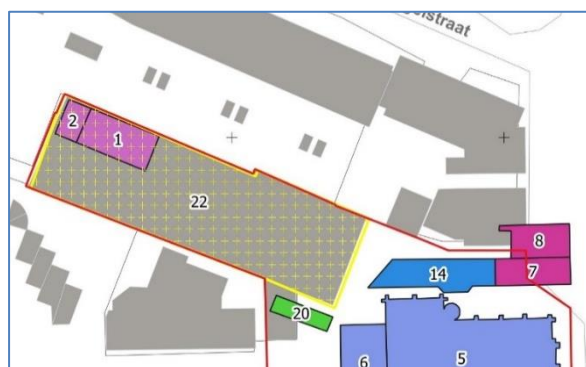
*Figuur 11.
Overzicht
verschillende
bouwfasen
binnen het
plangebied.*

4.2 Noordwestelijke hoek (huidige loods)

Figuur 12. Eerste bebouwing binnen het plangebied in 1868 op een topografische kaart die de situatie rond 1868 weergeeft.

Voordat het Boulevardplan definitief werd goedgekeurd, werd er al gebouwd in de noordwestelijke hoek van het plangebied (nr 1 en 2 op figuur 11). Op basis van de kadastrale gegevens blijkt dat in 1868, negen jaar voor het Boulevardplan zijn doorgang vond, een huis werd gebouwd. De bebouwing stond op de rand van de voormalige vestingwal, tegen het restant van de voormalige gracht. Qua oriëntatie sloot het aan op de reeds bestaande bebouwing aan de noordzijde, buiten het plangebied. In 1930 werd deze bebouwing afgebroken om plaats te maken voor een loods die qua omvang overeenkomt met de huidige loods (nr 22 op figuur 11). In de jaren 70 van de 20^e eeuw ging de loods onderdeel uitmaken van een groter pand dat zich naar het noorden uitstrekte. Het grotere, enigszins vierkante pand bleef tot in de jaren 90 van de vorige eeuw zichtbaar op kaartmateriaal, waarna aan het eind van de jaren 90 de jongere aanbouw weer werd afgebroken en de loods weer een op zichzelf staand element werd.

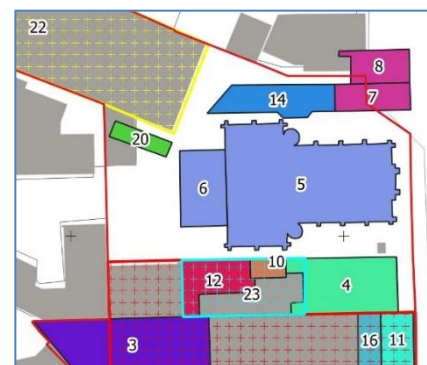

Figuur 13. De loods binnen het plangebied (<https://www.google.com/maps/>)

4.3 Middendeel (parkeerterrein)

4.3.1 Voormalige Neogotische Oosterkerk

Mensen die hun auto op het parkeerterrein parkeren, zullen zich waarschijnlijk niet realiseren dat ze over een voormalig kerkterrein rijden. Centraal in het plangebied werd namelijk in 1887 een kerk met een kosterswoning (nr 5 en 6 op figuur 11) gebouwd. Aannemer Lensink zou voor f 30.800 de Gereformeerde Oosterkerk hebben gebouwd.²⁰ De neogotische kerk doet qua bouwstijl erg denken aan de Lutherse kerk in de Spoorwegstraat in Arnhem, die was ontworpen door de toen nog jonge architect A.R. Freem (1853-1921). Verondersteld wordt dan ook dat hij ook de architect van de Oosterkerk was.²¹ De architect F. Kortlang wordt echter ook wel genoemd als zijnde degene die de bouwtekeningen en het bestek heeft gemaakt.²²

Omdat de kerk gesloopt is, kan enkel op basis van de beschikbare foto's en tekeningen een beschrijving van het pand gemaakt worden. Dit bemoeilijkt echter de interpretatie van de opbouw/indeling en het materiaalgebruik. De Oosterkerk was een bakstenen kruiskerk in neogotische stijl. Hoewel de kerk een kruisvormige plattegrond had, was de indeling anders dan bij traditionele (katholieke) kruiskerken. Waar een traditionele kruiskerk een schip, transept (dwarsbeuk) en koor heeft, had de Oosterkerk alleen een schip en transept. De preekstoel, het focuspunt in gereformeerde kerken, zal midden tegen de westmuur van het transept gestaan hebben.

Figuur 14. Oosterkerk, links gezien vanuit de Prinsessestraat en rechts vanaf de Rietgrachtsstraat vanuit het noorden.

²⁰ <https://gereformeerdekerken.info/2020/10/13/de-gereformeerde-kerk-te-arnhem-2/>

²¹ https://reliwiki.nl/index.php/Arnhem,_Rietgrachtstraat_-_Oosterkerk

²² <https://gereformeerdekerken.info/2020/10/13/de-gereformeerde-kerk-te-arnhem-2/>

De toren was voorzien van een achtkantige torenspits tussen acht topgevels. Zowel de toren als het zadeldak lijken gedekt te zijn geweest met leien in maasdekking. In de toren waren (deels blinde, dus in schijn aanwezig) galmgaten aangebracht. In de punt van de topgevels zijn op foto's gevelopeningen zichtbaar, waarbij op basis van deze foto's het lijkt te gaan om vensters in de vorm van een zogenaamde driepas (klaverbladachtig).

De voorzijde met ingangsportaal was door een middenrisaliet (vooruitspringend deel van de gevel) in drie traveeën (delen) verdeeld. Bij zowel de hoeken van het middenrisaliet als op de uiterste hoeken van de voorgevel waren twee haaks op elkaar geplaatste steunberen (verticale muurverzwaring om drukkracht op te vangen) met een verbrede voet aanwezig. De steunberen werden naar boven toe minder zwaar waarbij gebruik was gemaakt van versnijdingen (verspringing in het metselwerk). De steunberen van het middenrisaliet laten twee versnijdingen zien en op de uiterste hoeken is één versnijding zichtbaar. Aan de bovenzijde van de steunberen of ter hoogte van een versnijding was een afzaat (schuin vlak om water af te voeren) aangebracht, vermoedelijke van natuursteen. Door middel van een wimberg (steil, driehoekig gevelelement) met een spitsboogvormig venster tussen de steunberen is de toegang aan de bovenzijde afgeschermd. Boven de toegangspartij was een venster in de vorm van een spitsboog geplaatst, waarboven nog een kleiner roosvenster (rond venster met raamverdeling) aanwezig was.

Aan weerszijden van het middenrisaliet is op foto's een vergelijkbaar beeld zichtbaar. Op straatniveau was een rechthoekige houten deur met erboven een blinde spitsboog aangebracht. Boven de deuren waren vensters met spitsbogen aanwezig die iets minder hoog waren dan het venster in het middendeel. De raamdorpels van de buitenste vensters lagen op gelijke hoogte als de eerste versnijding van de steunberen en werden gezien de lichte kleur mogelijk ook uit natuursteen vervaardigd.

De gehele voorgevel was aan de bovenzijde afgewerkt met een kroonlijst waaronder een boogfries (rij van boogjes onder een kroonlijst) was gemetseld. Mogelijk rustten de uiteinden van de boogjes op zogenaamde kraagstenen van natuursteen (vooruitstekende steen waarop de onderzijde van een boog rust).

De zijgevel is op de beschikbare foto's niet volledig zichtbaar, waardoor deze slechts beperkt beschreven kan worden. Op de foto is te zien dat de zijgevel door middel van de steunberen in minimaal drie traveeën werd verdeeld. Op basis van een bouwtekening uit 1929 blijkt dat de zijgevel uit vier traveeën bestond, voor de hoek met het transept werd bereikt. De zijbeuken werden door de steunberen in twee traveeën ingedeeld. Deze steunberen waren gelijk in opbouw als die op de uiterste hoeken van de voorgevel, met één versnijding. De afzaat van de steunberen aan de zijgevel waren donkerder van kleur en mogelijk waren ze hier uit baksteen vervaardigd. De zijgevel had langs de bovenzijde een strakke kroonlijst die uit baksteen was vervaardigd. In elke hoek van de zijgevel met de dwarsbeuken was een vijfhoekige traptoren geplaatst.

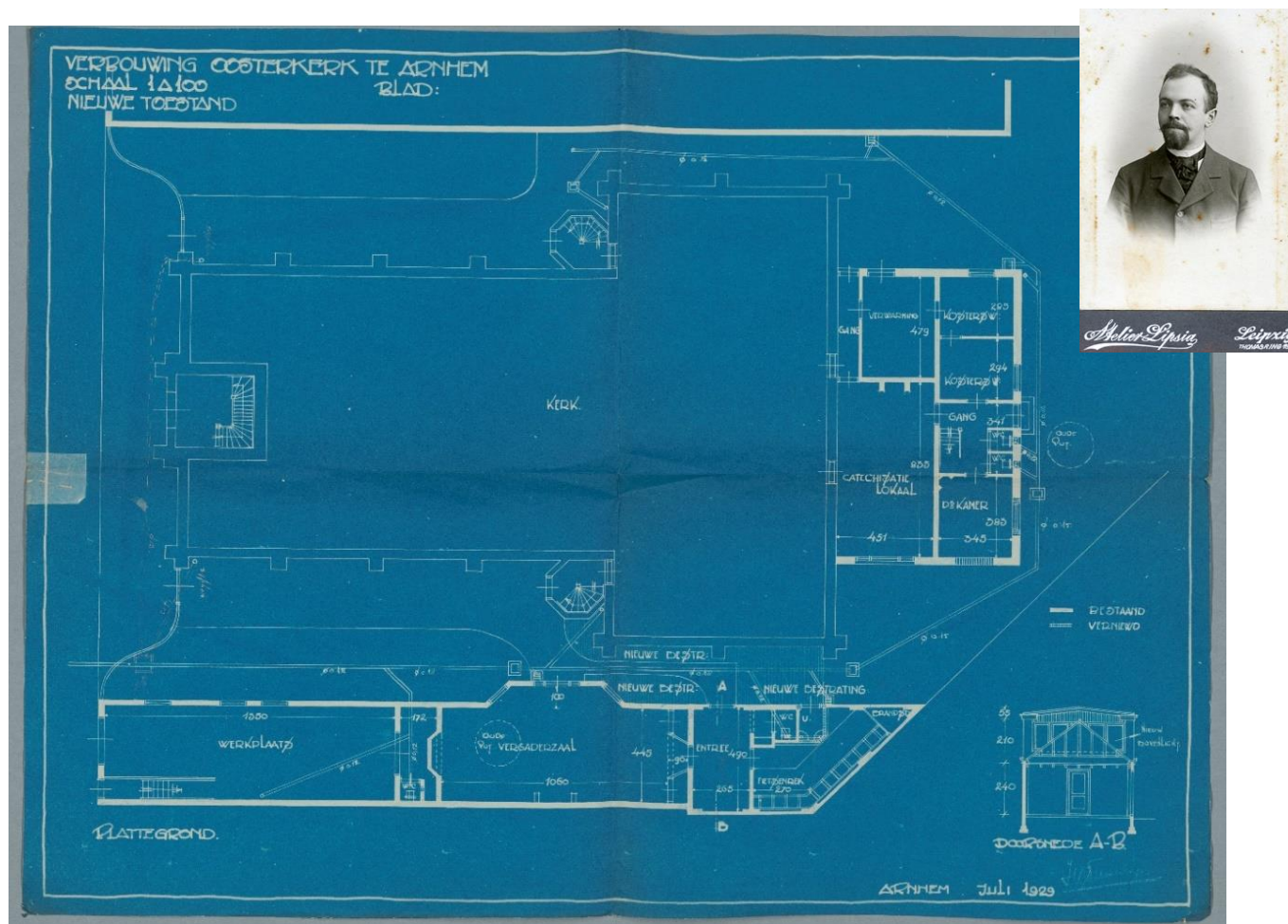

Figuur 15. Orgel uit de voormalige Oosterkerk in de Himmelfahrtkirche te Marienbaum (<https://de.wikipedia.org>).

Binnen de travéeën in de zijgevel zijn boven elkaar twee lichtopeningen aangebracht, waardoor de indruk ontstaat dat er twee niveaus aanwezig waren. Bij de bovenste vensters werd evenals in de voorgevel gebruik gemaakt van spitsbogen. De vensters eronder waren kleiner van formaat en bestonden uit twee lichtopeningen. Het lijken zogenaamde bifora (dubbel venster dat door een middenzuil in tweeën is gedeeld). Aan de bovenzijde waren zij voorzien van spitsbogen.

De kosterswoning vormde onderdeel van het kerkgebouw en is gelijktijdig met de kerk gebouwd. Samen vormen ze het kruisplattengrond. Over de woning is minder informatie voorhanden. Op basis van een bouwtekening uit 1929 en verdere kadastrale gegevens blijken rond de kosterswoning geen steunberen te zijn aangebracht. Op een foto uit 1963 (figuur 27) is nog net te zien dat het schilddak van de kosterwoning tot de dakrand van de kerk reikte en voorzien was van een schoorsteen en enkele dakvensters.

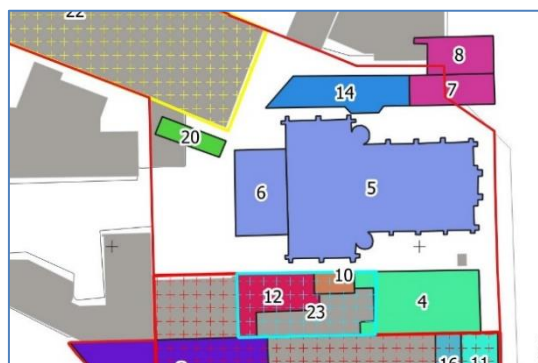
De kerk kreeg in 1894 een nieuw orgel dat door L. van Dam & Zonen (figuur 15) gemaakt werd.²³ Dit familiebedrijf uit Leeuwarden maakte sinds 1779 pijporgels. Na vier generaties van orgelbouwers verkocht de familie in 1926 het bedrijf.

Figuur 16. Bouwtekening uit 1929 voor de nieuwe vergaderzaal en kosterswoning (Gelders Archief). Rechtsboven een foto van de architect H.J. Tiemens (<http://www.familie-tiemens.nl/1877hend.html>)

²³ https://reliwiki.nl/index.php/Arnhem,_Rietgrachtstraat_-_Oosterkerk

In 1895 verrees ten noorden van de kerk bebouwing (nr 7 en 8 op figuur 11). Op het voormalig bouwterrein werd een huis met loods gebouwd. Bij de kerkgemeenschap ontstond intussen de behoefte aan een vergaderruimte die niet binnen de reeds bestaande ruimte kon worden gecreëerd. Om toch in de behoefte te voorzien werd het huis met de loods in 1918 door de kerk aangekocht en werd op het smalle perceel een vergaderruimte gebouwd (nr 14). In 1929 werd de architect H.J. Tiemens jr. aangetrokken om een verbouwing van de vergaderruimte en de kosterswoning te realiseren (figuur 16).²⁴

Het langgerekte pand was aangepast aan de opmerkelijke vorm van het perceel aan de westzijde, dat nog een herinnering vormt aan de voormalige gracht van de vesting. Dat op de bouwtekening uit 1929 aan de straatzijde een werkplaats is weergegeven op de bouwtekening, doet vermoeden dat de reeds bestaande loods was samengevoegd met de westelijke jongere bebouwing.

Met de verbouwing van de vergaderzaal lijkt er een einde gekomen te zijn aan de bouwwerkzaamheden van de kerkgemeenschap. Tijdens de Slag om Arnhem raakte de Oosterkerk zwaar beschadigd en lag een deel van de bebouwing aan de Rietgrachtstraat in puin. Vermoedelijk is het huis dat ten noorden van de kerk lag, net buiten het plangebied, na de oorlog gesloopt doordat de schade te groot was. Hoewel men voornemens was om de kerk weer in oude glorie te herstellen met een budget van f 40.000, werden er herstelwerkzaamheden verricht voor ongeveer f 20.000.²⁵ Dat goedkoop duurkoop kan zijn blijkt ook bij de herstelwerkzaamheden. Door het gebruik van tuindersglas voor het dichtzetten van de kerkvensters was de kerk nog nauwelijks warm te krijgen was. Tuinderglas is namelijk veel dunner dan vensterglas. Het probleem werd echter niet gezocht bij het type glas, maar bij de koster die niet goed zou stoken.

Door een aantal factoren, waaronder concurrentie van andere kerken, vergrijzing en ontvolking van de binnenstad en de slechte staat van het pand, raakte het gebouw in 1968 als kerk buiten gebruik. Het werd in gebruik genomen als garage, waarvoor in hetzelfde jaar een vergunning werd aangevraagd om de deuren in de buitenste traveeën voor dit doel te mogen aanpassen.

Figuur 17. De Oosterkerk na de Tweede Wereldoorlog, gezien vanuit het noorden (<https://gereformeerdekerken.info/2020/10/15/de-gereformeerde-kerk-te-arnhem-3/>)

²⁴ https://reliwiki.nl/index.php/Arnhem,_Rietgrachtstraat_-_Oosterkerk

²⁵ <https://gereformeerdekerken.info/2020/10/15/de-gereformeerde-kerk-te-arnhem-3/>

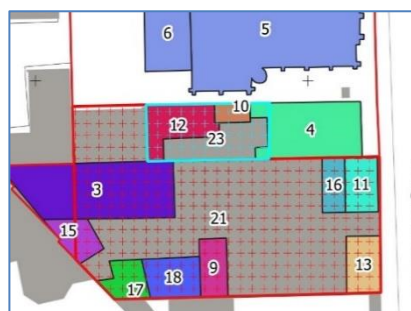
Het orgel verhuisde in 1971 naar de Himmelfahrtkirche te Marienbaum (bij Xanten) in Duitsland en de kerk zelf werd in 1973 gesloopt. Vanaf de oorlogsperiode vinden er, met uitzondering van een fietsenstalling die in 1952 werd geplaatst, geen ingrijpende bouwwerkzaamheden meer plaats.

Figuur 18. Aan de linkerkzijde een foto van het kerkgebouw in gebruik zijnde als garage en rechts een meisje in de deels gesloopte kerk.

4.4 Zuiddeel (Villa en bedrijfspand)

De vroegste bebouwing vond in dit deel van het plangebied plaats in 1881. In de zuidwesthoek werd een loods gebouwd (nr 3 op figuur 11). Evenals bij de vergaderzaal van de kerk werd het pand aangepast aan de bijzondere perceelsgrenzen, een rudiment van de vestingwerken.

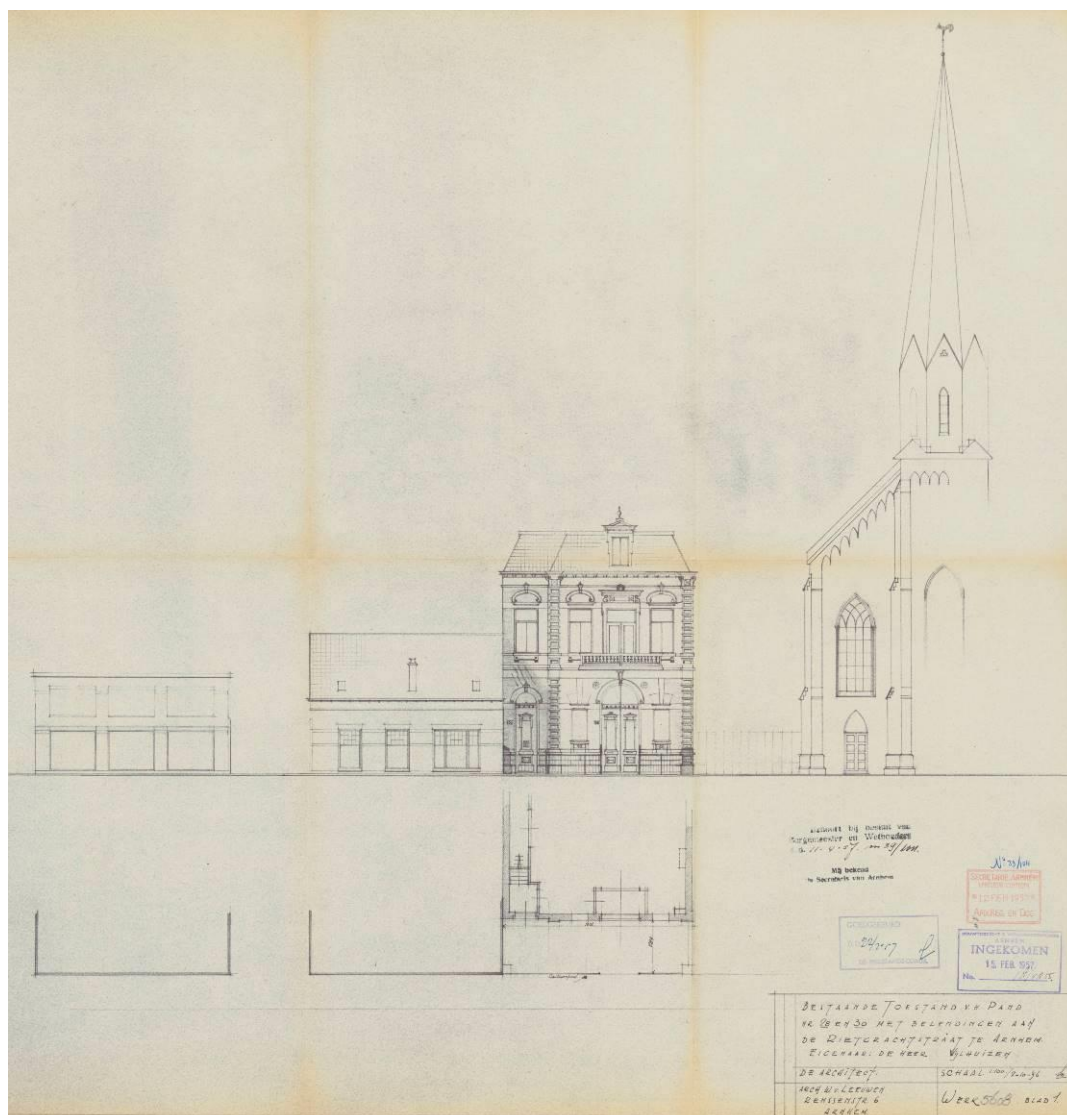
4.4.1 Neoclassicistische villa

Aan het eind van 1889/begin 1890 werd op dezelfde rooilijn als die van de kerk een villa in neoclassicistische stijl gebouwd (nr 4 op figuur 11). Het pand werd gebouwd als woning met gymnastiekzaal door Thomas J.W. Klinkspoor. Hij was scherm- en gymnastiekonderwijzer in Arnhem. Al na 10 jaar verviel de functie van woning en werd het gehele pand in gebruik genomen als gymnastiekzaal. In 1904 en 1910 is aan de achterzijde van de villa in twee fasen een uitbreiding gerealiseerd.

De villa is nog aanwezig binnen het plangebied. De in oorsprong neoclassicistische villa is in de loop der tijd aangepast. Het vrijwel rechthoekige pand verspringt aan de achterzijde (westzijde) in hoogte. Het geheel is van oudsher opgebouwd uit bakstenen, waarbij het metselwerk in kruisverband is uitgevoerd. Het hogere deel van het pand is vanaf de voorzijde gezien gedekt met een afgeknot schilddak. Aan de achterzijde loopt de gevel echter hoger op en kan gesproken worden van een afgeknot schilddak. Het lagere achterste deel van het pand heeft een plat dak. Aan de voorzijde zijn in het dak drie vensters zichtbaar en aan de zijkanten elk één, waarbij de huidige uitvoering uit de 20e eeuw zal dateren. Tevens is aan elke zijde een bakstenen schoorsteen aanwezig.

Figuur 19. Foto's van de villa met de huidige voorgevel (<https://maaklifestyle.nl>).

Figuur 20. Verbouwingstekening met de bestaande situatie van de villa en naastgelegen panden uit 1957 (Gelders Archief).

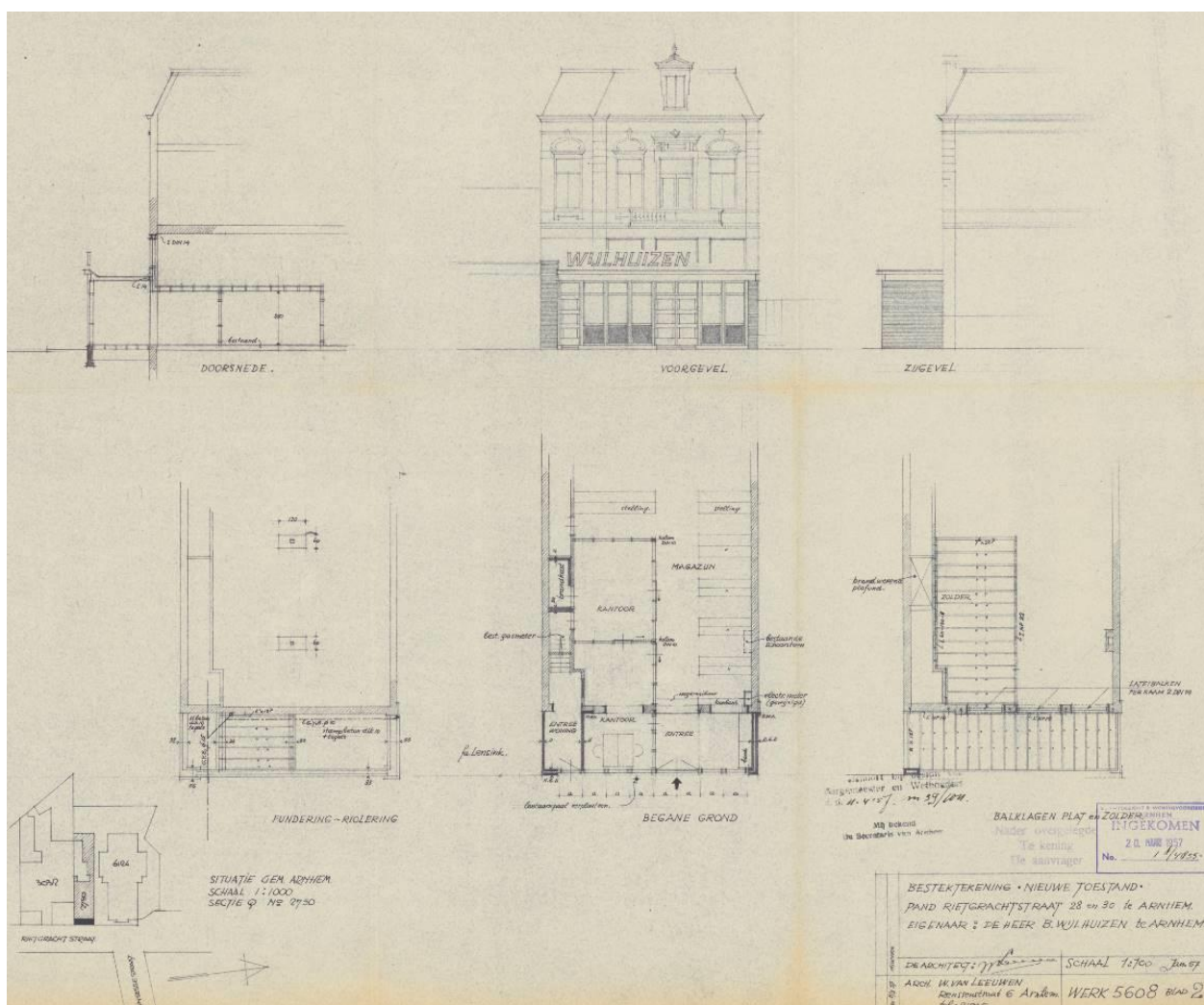
Op een verbouwingstekening met de bestaande situatie uit 1957 is de voorgevel van de villa te zien, zoals deze in de periode door een voorbijganger gezien kon worden. De bewoners hadden de beschikking over twee woonlagen en een zolder. In de gevel is een lichte verspringing zichtbaar. De linkerkant met entree (ca. $\frac{1}{4}$ van het geheel) lag iets terug ten opzichte van het overige deel van de gevel. Onder de dakgoot op klossen (uit de muur stekend houten of gemetseld blokje) is nog altijd over de gehele breedte van de voorgevel een eenvoudige kroonlijst te zien. Het iets naar voren geplaatste deel is symmetrisch en met blokvormige hoekrisalieten (vooruitstekende hoekelementen) afgewerkt. Aan de bovenzijde van de hoekrisalieten zijn ornamenten (versiering) aangebracht. Op de begane grond was in het midden de entree met dubbele deur met aan weerszijden ramen geplaatst. Boven de vensters waren hanenkammen (in lengte geplaatste bakstenen om druklast boven opening op te vangen) zichtbaar en boven de deur een rondboog met versierde sluitsteen (steen in het midden van een boog). Op de eerste verdieping zijn in het midden eveneens dubbele deuren geplaatst die in dit geval naar een balkon leiden. Ook hier is aan elke zijde een venster zichtbaar, in dit geval een T-vorm, met erboven segmentvormige (slechts deel van cirkel) frontons (bekroning van een venster of gevel) met een ornament. Boven de balkondeuren is vermoedelijk een bovenlicht (raam boven deur of venster) aanwezig dat bekroond is met een fronton.

Bij het iets terugliggende linkerdeel van de voorgevel zijn op de bouwtekening dezelfde elementen zichtbaar. Boven een vergelijkbare toegang was een rondboog met versierde sluitsteen ingetekend en erboven, op de eerste verdiepen, een T-vormig raam met segmentvormig fronton met ornament.

De dakkapel met driehoekig fronton die in het midden van het vooruitliggende deel van de voorgevel was geplaatst is tegenwoordig niet meer aanwezig.

Op de begane grond is de voorgevel sterk veranderd. De situatie zoals die is voorgesteld op de verbouwingstekening in 1957 waarbij meer ruimte binnen het pand werd gecreëerd, komt niet overeen met de huidige situatie. Tegenwoordig is de onderzijde van de voorgevel deels naar achteren geplaatst, waarbij het geheel wordt ondersteund door vierkante pijlers.

De zijgevel bestaat ook nu nog uit schoonmetselwerk, waarbij op twee niveaus muurankers te zien zijn, die balklagen aan het muurwerk verankeren. Deze zijgevel is in één fase opgetrokken (figuur 22). Op het niveau van de begane grond zijn in een later stadium aanpassingen verricht. Bij de vier ramen en toegangspartij is een afwijking in het metselwerk te zien, dat duidt op een latere verandering. Opvallend is tevens de overgang van de villa naar het achterliggende gebouw. Op de overgang is een onregelmatige verticale overgang zichtbaar tussen verschillende soorten bakstenen. Het achterliggende gebouw is beduidend jonger, maar er zijn dezelfde typen ramen zichtbaar als in de zijgevel van de villa. Vermoedelijk zijn deze in dezelfde periode geplaatst.

Figuur 21. Verbouwingstekening uit 1952 met de voorgestelde nieuwe situatie.

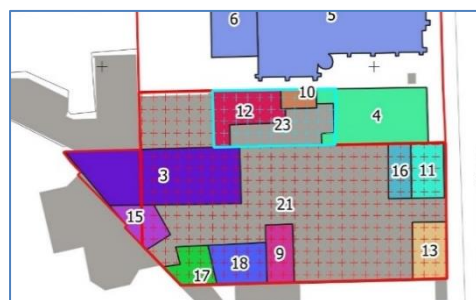

Figuur 22. Zijgevel villa gezien vanuit het noorden

4.4.2 Bebouwing ten zuiden van de villa

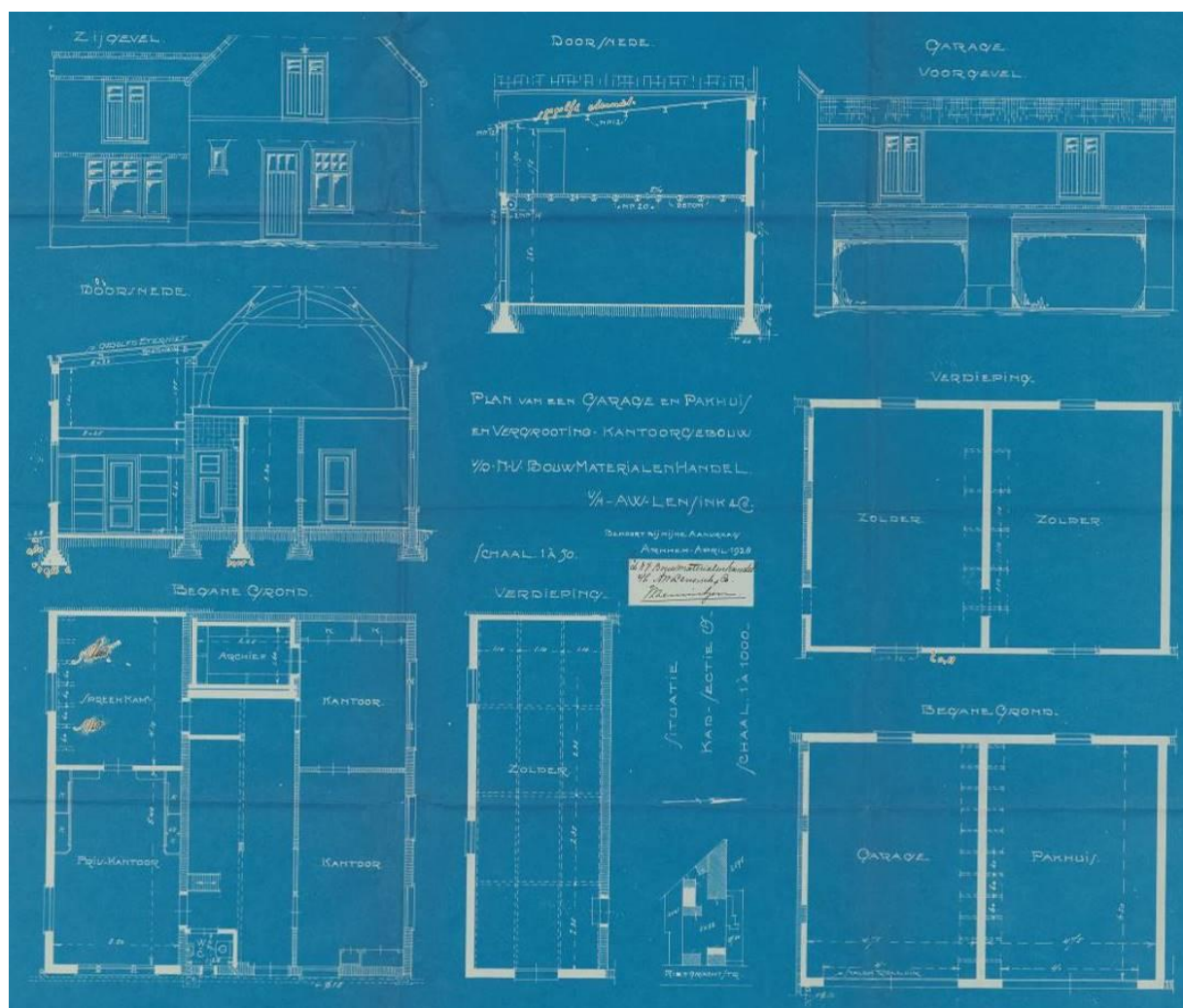
Ten zuidwesten van de villa werd na de loods in 1881 in 1895 een gebouw gerealiseerd (nr 9 op figuur 11). Gezien de ligging (niet aan de straat) betrof het hier vermoedelijk een loods.

Vanaf 1907 kreeg de villa burenen. Een rechthoekig kantoorpand werd haaks op de villa geplaatst (nr 11 en 16). Uit de beginperiode zijn geen afbeeldingen bekend, maar op basis van een verbouwingstekening uit 1928 wordt meer

duidelijk over het uiterlijk van het pand. Op een verbouwingstekening van de villa uit 1957 zijn bovendien de naastgelegen panden ook weergegeven. Op de tekening uit 1928 is enkel de zuidelijke zijgevel van het kantoorpand weergegeven. In de zijgevel was op de begane grond een deur met bovenlicht aanwezig met rechts een T-vormig raam. Links van de deur was een klein wc-raampje aangebracht. Deze gevelopeningen waren voorzien van hanenkammen. De zolder was vanaf de buitenzijde toegankelijk. De zijgevel van de aanbouw uit 1923 had een plat dak. Op de begane grond was een groot driedelig raam met bovenlichten te zien. Ook hier was de zolder vanaf de buitenzijde toegankelijk. Bij het pand is een schenkelspant is gebruikt, een bijzondere boogvormige kapconstructie.

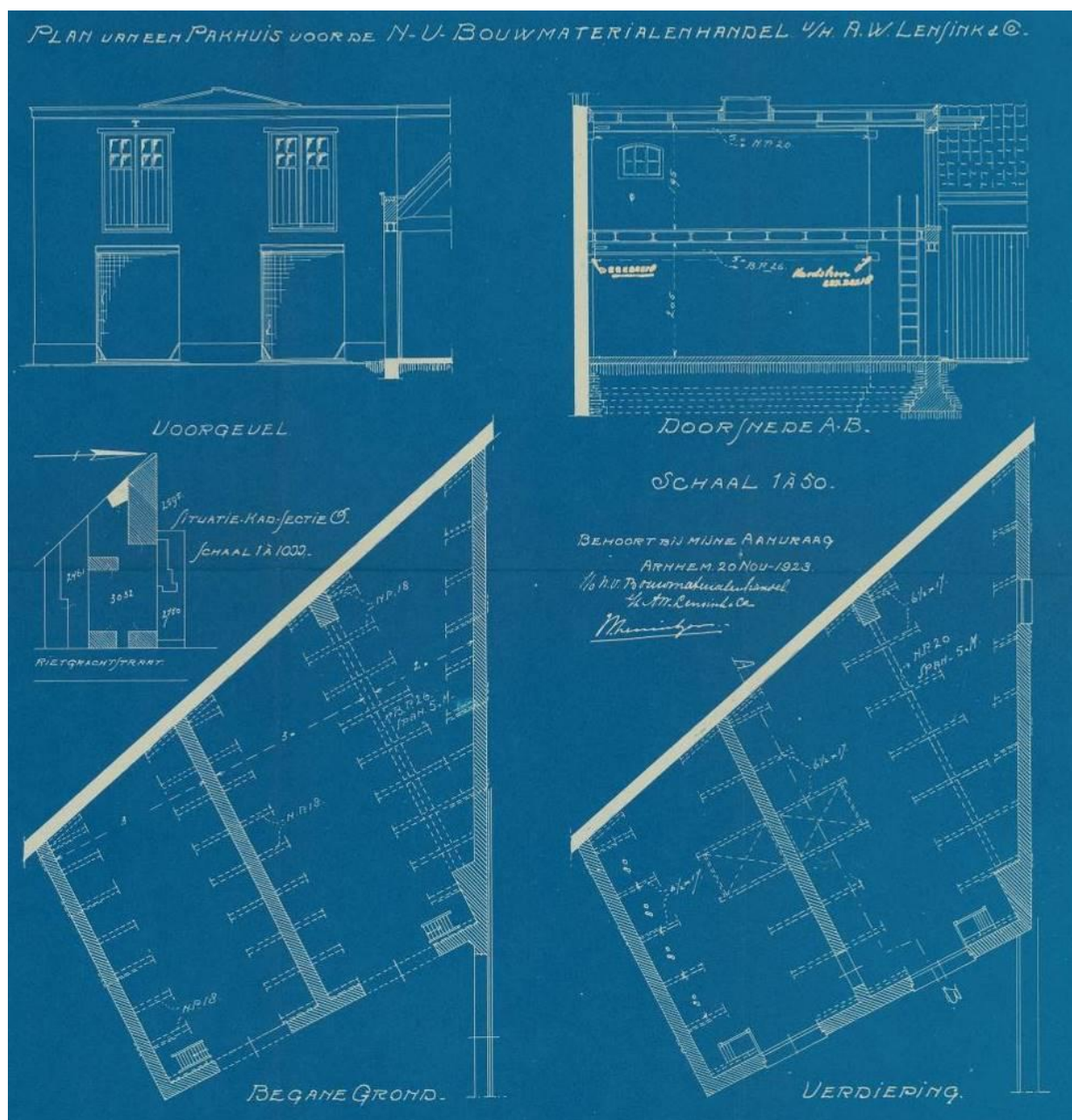
Op basis van de tekening uit 1957 kan meer gezegd worden over de voorgevel van het kantoorpand (figuur 20). Hieruit blijkt dat het om een eenvoudige pand met een zadeldak ging. In het dak waren twee vensters met ertussen een schoorsteen aangebracht. In de gevel zijn op de tekening drie vensters te zien, de linker twee bestonden uit een onderraam met een bovenlicht van vermoedelijk glas-in-lood. Het rechtervenster was driedelig met bovenlichten. Boven de raamopeningen waren hanenkammen aangebracht om de belasting van het bovenliggende muurwerk op te vangen. De horizontale lijnen ter hoogte van de boven- en onderzijde van de bovenlichten geven waarschijnlijk spekbanden aan die een afwisseling vormden in het verder rode bakstenen metselwerk. Van oudsher werden de spekbanden in natuursteen uitgevoerd, maar in latere tijden ook in een baksteen van een andere kleur of in beton. Onder de dakgoot op klossen is op de tekening nog een horizontale lijn zichtbaar, zij het een dunnere versie dan de onderliggende lijnen. Mogelijk betreft het hier een waterlijst om het regenwater van de gevel te weren.

Figuur 23. Tekening uit 1928 met de zijgevel van pand nr 11 en 16.

Zeven jaar na de bouw van de bovenstaande woning (1914) werd op enige afstand een tweede pand aan de straatzijde gebouwd (nr 13 op figuur 11). Qua formaat komt deze vrijwel overeen met de woning uit 1904. Ook hiervan is de eerst bekende afbeelding de verbouwingtekening uit 1957. Gezien de grote ramen en het platte dak zal het hier waarschijnlijk niet om een woning gaan, maar om een bedrijfspand. Boven de ramen waren rollagen aangebracht. Ook bij dit pand zijn horizontale lijnen getekend die kunnen duiden op spekbanden of verspringingen in het metselwerk.

In de daaropvolgende jaren vonden er achter de huizen bouwwerkzaamheden ten behoeve van diverse bijgebouwen plaats. Zo werd in 1923 een vergunning aangevraagd voor de bouw van een pakhuis die direct tegen de loods uit 1881 moest worden geplaatst en waarbij de voorgevel wederom de lijn van de oude vestingwerken aanhield. De symmetrische voorgevel had op zowel de begane grond als op de verdieping twee toegangsmogelijkheden, die op elke verdieping hetzelfde waren (figuur 24).

Figuur 24. Tekening bij de bouwvergunning uit 1923 voor het pakhuis.

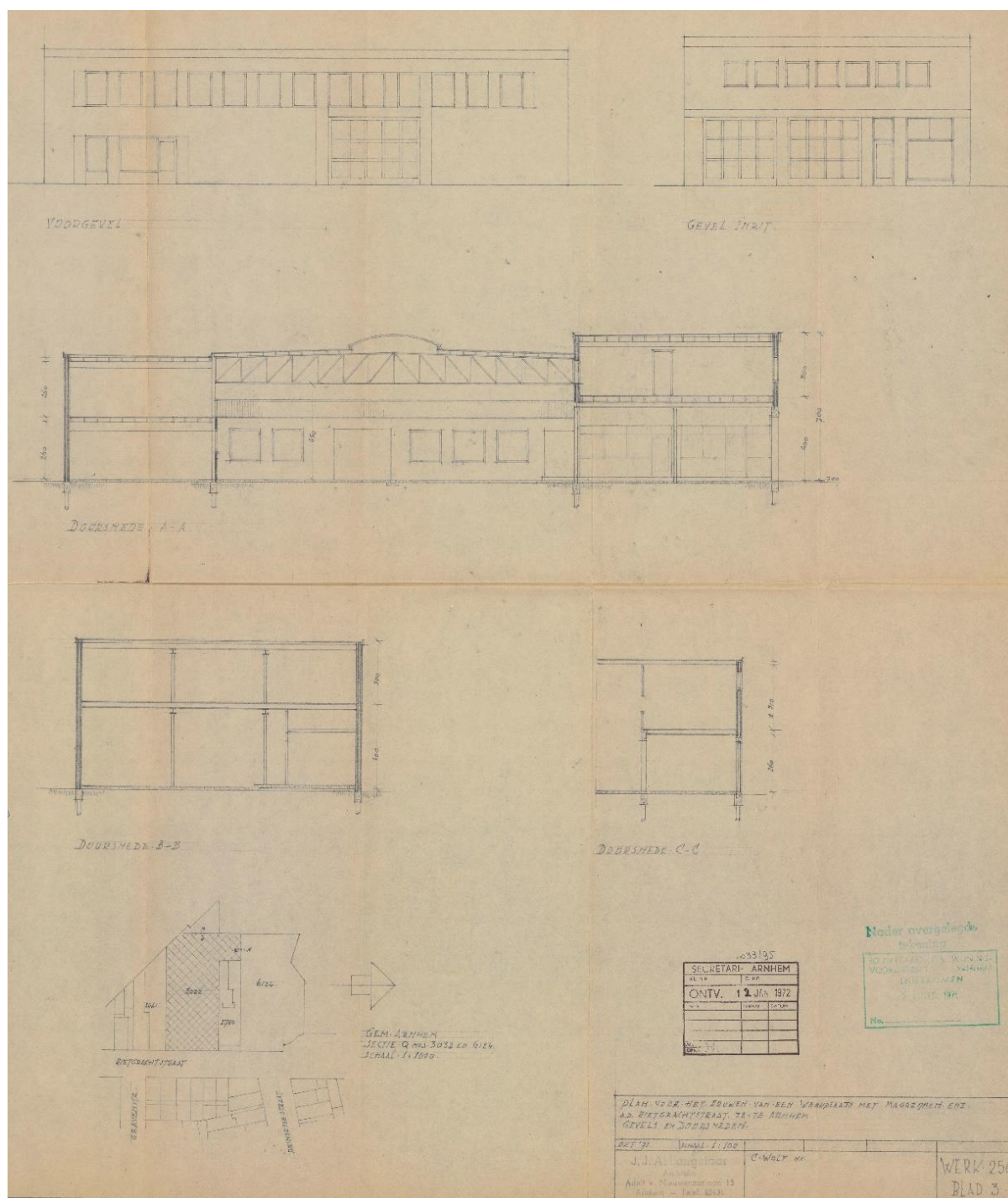
In 1934 wordt aan The Texas Company vergunning verleend voor het plaatsen van een ondergrondse benzinetank en een pomp naast het trottoir. De opslagtank werd achter de panden nr 11/16 en nr 13 geplaatst, waarbij de leiding naar de pomp tussen de panden werd ingegraven. In 1965 werd een vergunning verleend voor het samenvoegen van de twee panden (nr 11/16 en 13 op figuur 11). De gebouwen worden door een vernieuwde voorgevel tot één geheel gebracht.

4.4.3 Werkplaats met magazijnen

In juli 1970 werd het vergunningstraject ingezet om aan Rietgracht 32 een werkplaats met magazijnen te bouwen en een parkeerterrein in te richten (nr 21 op figuur 11). In 1972 werd de vergunning verleend aan Carel Wolf. Het ontwerp van de werkplaats was van de hand van architect J.J.A. Langelaar. Het pand zoals op de tekening is weergegeven is grotendeels nog in deze vorm aanwezig in het plangebied.

Het pand heeft een lange voorgevel langs de Rietgrachtstraat (figuur 25). In het oorspronkelijk ontwerp had het pand aan de rechterzijde een brede toegang voor voertuigen naar de werkplaats en aan de linkerzijde een personentoegang om het kantoor en de balie te bereiken. Naast de personentoegang was een groot raam geplaatst ter plaatse van de balieruimte en een smaller venster voor het kantoor. Ter hoogte van de eerste verdieping waren in de voorgevel dertien ramen aanwezig. Op de bouwtekening zijn lijnen aangegeven rond de gevelopeningen die duiden op de verschillende kleuren baksteen die zijn gebruikt. De gevels zijn grotendeels uit een gele baksteen opgetrokken met verticale accenten in een rode baksteen langs de gevelopeningen. De gevelopeningen zijn in de loop der tijd aangepast, vermoedelijk toen het pand als drukkerij ging fungeren en de grote toegang aan de weg niet meer noodzakelijk was en er bovendien behoefte was aan meer daglicht. Ter plaatse van de voormalige brede entree naar de werkplaats is onder andere te zien dat op de eerste verdieping de gevel opnieuw is ingemetseld met een iets lichtere baksteen. De vensters zijn hier niet teruggebracht. De entree naar de balie/kantoorruimte is aangepast, waarbij het smalle raam een deur is geworden en een tweede deur nog links ervan is geplaatst. De voormalige deur en het raam zijn vervangen door een groot raam. Daarnaast zijn over de gehele breedte van de begane grond grote ramen tussen de bestaande gevelopeningen geplaatst. De noordgevel lijkt vrijwel in de originele staat te zijn. Zowel op de tekening als in de huidige situatie is in deze gevel aan de linkerzijde een in- en uitrit voor voertuigen aanwezig en een personentoegang met ramen aan de rechterzijde, die allen van een bovenlicht zijn voorzien. Op de eerste verdieping zijn zeven vierkante ramen te zien.

Passend bij de functie van garage en de reeds aanwezige benzinepomp werd door Esso Nederland bv in 1973 namens Carel Wolf een bouwvergunning aangevraagd voor het plaatsen van een servicehuisje voor de pompbediende. Deze wordt geplaatst op het perceel dat kadastraal bekend staat als sectie Q nr 6124.

Figuur 25. Bouwtekening uit 1972 voor de bouw van een werkplaats met magazijnen.

5 Bewonings- en gebruiksgeschiedenis

5.1 Inleiding

In de tweede helft van de jaren 80 van de 19^e eeuw werden de percelen in het plangebied bebouwd. Het adresboek van Arnhem geeft samen met informatie uit het kadaster een inkijk in de ontwikkeling van de bewoning van dit deel van de Rietgrachtstraat.²⁶ Het adresboek is beschikbaar tot 1940, voor de informatie daarna zijn we meer afhankelijk van het kadaster.

5.2 Huisnummering

Toen de Rietgrachtstraat ontworpen werd, zijn ook de aangrenzende percelen genummerd. Op de genummerde percelen kon dan gebouwd worden, waarna dat pand het betreffende huisnummer kreeg. Vaak kreeg een perceel twee nummers; voor de boven- en benedenwoning een eigen nummer. Zoals vroeger gebruikelijk was, en zoals we in sommige binnensteden, waaronder Arnhem, nog zien, kregen de percelen opvolgende nummers. Op de hoek van de Dijkstraat was nummer 1, daarnaast nummer 2, en zo de hele straat rond tot het perceel op de hoek met de Singelstraat, dat nummer 69 kreeg. Binnen het onderzoeksgebied vielen de huisnummers 49 tot en met 61.

De Oosterkerk – als stabiele factor in de ‘bewoning’ van de straat – werd gebouwd op de Rietgrachtstraat 53. De eerste vermelding van de kerk is in het adresboek van 1888, al staat daar nog geen adres bij vermeld; dat komt voor het eerst in het adresboek van 1890. In een later adresboek staat aangegeven dat de huisnummers 54 tot en met 59 vervallen zijn. Waarschijnlijk zijn dit kleinere, nooit daadwerkelijk bebouwde, percelen geweest die allemaal door de “Gereformeerde Vereeniging” voor de bouw van de kerk werden aangekocht.

In 1911 werd de huisnummering gewijzigd in het nog bestaande systeem, waarbij de oneven en even nummers elk aan één kant van de straat gelegen zijn. Het adres van de Oosterkerk werd Rietgrachtstraat 24. De huisnummers die binnen het plangebied lagen en liggen zijn 20 tot en met 32.

Hieronder wordt de ontwikkeling van het gebied beschreven per deelgebied. De drie deelgebieden zijn het noordwestelijke (thans de loods die schuin staat ten opzichte van de rest van het gebied), het centrale (thans de parkeerplaats) en het zuidelijke (thans HPC Drukkerij).

5.3 Noordwestelijk deel

Halverwege de jaren 1860 verscheen de eerste bebouwing in het plangebied, in de vorm van twee kleine woningen in het uiterste noordwesten, eigendom van de timmerman W. Hekking. Rond 1900 maakte de bloemist D.L. van Kesteren van het westelijke huis deels bloemenkassen. Deze werden later, met de omliggende tuin, opgekocht door A.G. Smits, bakker.

In 1930 werd het geheel opgekocht door de NV Arnhemsche Rijtuig Maatschappij. Aan de Eusebiusbuitensingel vestigde zich toen Garage Riemer (Eusebiusbuitensingel 19-20).²⁷ Op dit moment werd ook de grote loods gebouwd die er vandaag de dag nog staat. In 1963 is de loods vergroot in zowel westelijke, noordelijke als oostelijke richting, toen Garage Van Zijl zich hier vestigde (zie ook figuur 27).

²⁶ GA, tg. 1611, inv. 86.

²⁷ Arnhemsche Courant, 29-07-1931, p. 8.

In de jaren 1990 zijn de aanbouwen aan de loods in etappes verwijderd, tot de loods weer de omvang had van 1930. In dezelfde periode verdween het garagebedrijf.

Figuur 26. Het pand aan de Eusebiusbuitensingel 19-20 dat Garage Riemer in 1930 bouwde. Op de foto de verbouw in 1963-64 voor de komst van Garage Van Zijll. Naast het witte pand rechts is het nog bestaande pad zichtbaar richting de Oosterkerk. Rechts van dit pad het nog bestaande pand op nummer 23 (Oud Arnhem, Facebook).

5.4 Centraal deel

Oosterkerk

In 1887 is de Oosterkerk gebouwd op de Rietgrachtstraat 53. De westzijde van het gebouw fungeerde als kosterswoning.²⁸ De kosterswoning had huisnummer 52. Bij de wijziging van de huisnummering kreeg de kerk nummer 24 en de kosterswoning nummer 26.

In 1952 werd er achter de kerk een fietsenstalling gebouwd.²⁹ Mevrouw Vos, echtgenote van de koster, adverteerde in de Arnhemsche Courant met haar lessen voor de Modevakschool Ensaïd, die ze aan huis gaf.³⁰ In 1955 is de christelijke Jufvrouw Van Soldt-Kleuterschool opgericht, gelegen achter de Oosterkerk en toegankelijk vanaf zowel de Rietgrachtstraat als de Eusebiusbuitensingel.³¹ Dit is de huidige Eusebiusbuitensingel 22a-b, net buiten het plangebied.

Figuur 27. Werkzaamheden aan de Eusebiusbuitensingel. Zichtbaar zijn de grote loods en Oosterkerk in ons plangebied (Oud Arnhem, Facebook).

²⁸ GA, tg. 1700, inv. 3759-1035.

²⁹ GA, tg. 1700, inv. 2634-0532.

³⁰ Arnhemsche Courant, 28-08-1954, p. 10.

³¹ Arnhemsche Courant, 14-05-1955, p. 12.

Op figuur 27 is de situatie in 1963 te zien, toen er werkzaamheden plaatsvonden op het terrein ten westen van de grote nog bestaande loods. Het waren voorbereidende werkzaamheden voor de komst van garage Van Zijll in 1964.³² Op de voorgrond is de loods te zien met daarachter de Oosterkerk. Tegen de achterkant van de kerk staat kosterswoning. Uiterst rechts zijn garageboxen van de wooncomplexen aan de Eusebiusbuitensingel 23 t/m 27 nog net zichtbaar. Tussen de loods en garageboxen, met een muur van golfplaten, de Jufvrouw Van Soldt-Kleuterschool.

Eind jaren 1960 werd de Oosterkerk afgestoten door de gereformeerde gemeente. Het gebouw werd in 1969 aangekocht door Garage Carel Wolf NV, die tegelijkertijd ook het terrein van Lensink & Co. ten zuiden van de kerk kocht. Nog enige tijd is de garage gevestigd geweest in de kerk, maar na een paar jaar is de kerk gesloopt (zie ook § 4.3). Er is nog een servicehuisje gebouwd, maar verder is het terrein van de voormalige kerk altijd onbebouwd gebleven.

Figuur 28. Luchtfoto uit de jaren 1970 of 80, toen het hele plangebied bestond uit autobedrijven. Linksonder de Eusebiusbuitensingel, centraal de uitgebreide grote loods, ernaast het parkeerterrein en rechtsonder daarvan de villa en het grote bedrijfspand. (Gelders Archief).

Rietgrachtstraat 20-22

Enkele jaren na de bouw van de kerk werden ten noorden ervan enkele woningen gebouwd. Door de verminderde vraag naar stadsvilla's werden deze panden gebouwd met beneden- en bovenwoningen. Zo kreeg één perceel meerdere huisnummers. Vermoedelijk kreeg dit pand de huisnummers 60-61, later 20-22. Nummer 60/22 moet de begane grond zijn geweest. Hier was een werkplaats gevestigd en vanaf de jaren 1930 de "Modern ingerichte Smederij en Metaal draaierij" van L. Scheers.³³

In de bovenwoning was J. Schinkel, gepensioneerd hoofdonderwijzer, de eerste bewoner. Hij woonde hier met zijn dochter mej. P. Schinkel, die onderwijzeres was. Tussen 1895 en 1900 is de oude Schinkel overleden, want in 1900 woonde de weduwe J. Schinkel, geboren Van Kessel, op dit adres samen met de eerder genoemde juffrouw. Tevens vermeldt het adresboek H.P.J. Schinkel, mogelijk haar broer, die luitenant bij de infanterie was. In 1905 stond de woning leeg en de jaren erna woonden

³² Oud Arnhem (Facebook), post van 10 maart 2018.

³³ GA, tg. 1700, inv. 3759-1035 en Arnhemsche Courant, 24-06-1933, p. 4.

er geregeld andere mensen, onder wie een onderwijzeres, een 'leeraar', een opzichter van de gemeentewerken en een 'reiziger'.³⁴

Tijdens de gevechten in de laatste oorlogsmaanden kregen ook dit pand en zijn burens het zwaar te verduren. Na de oorlog is het pand gesloopt en er is niets voor in de plaats gekomen.

Figuur 29. De Rietgrachtstraat in 1945, gezien vanaf de hoek van de Prinsessestraat in noordelijke richting. Rechts het nog bestaande pand Prinsessestraat 3. Uiterst links het hek van de Oosterkerk en daarnaast de Rietgrachtstraat 20-22 en de ruïnes van de panden die daarnaast gestaan hebben (Oud Arnhem, Flickr).

³⁴ GA, tg. 1611, inv. 86.

5.5 Zuidelijk deel

Lensink & Co.

De kadastrale hulpkaart uit 1881 toont als eerste de locatie van de nieuwe straten rondom het plangebied, in het bijzonder natuurlijk de Rietgrachtstraat.³⁵ Op de kaart is tevens een gebouw te zien dat staat in de punt van de oude gracht, in het zuidwesten van plangebied. Vanwege de oriëntatie haaks op de Rietgrachtstraat, kunnen we stellen dat deze loods de eerste nieuwbouw aan de Rietgrachtstraat is. Het zijn de loods, bergplaats, kantoor en erf van de koopman Th. L. H. van der Bach.³⁶ Een decennium later verscheen er op dit grote perceel een tweede gebouw.³⁷ Het adresboek vermeldt vanaf 1905 dat op deze locatie een magazijn gevestigd was. Vanaf 1930 stond de firma Lensink & Co. NV Bouwmaterialen op dit adres vermeld in het adresboek. Al in 1886 werden er advertenties in kranten geplaatst van de firma A.W. Lensink, gevestigd aan de Rietgrachtstaat te Arnhem.³⁸ De advertenties vermeldden geen huisnummer, maar het is niet onaannemelijk dat deze firma al die tijd op dezelfde locatie gevestigd was.

Tot in het laatste adresboek van 1940 bleef de firma Lensink & Co. NV Bouwmaterialen, met magazijn en kantoren, gevestigd in het meest zuidelijke deel van het plangebied. Het adresboek vermeldde bij de firma ook “telefoon 22355 (2 lijnen)”.³⁹ Dit ruime terrein had huisnummer 32, in de oude nummering huisnummer 49. In 1923 werd de eerste loods uitgebreid.⁴⁰ Uit de bouwtekeningen blijkt dat er op dat moment al meerdere panden op het terrein stonden. Het middendeel van het terrein was echter nog altijd onbebouwd. Nog in 1959 verschenen er advertenties in de Arnhemsche Courant van de “N.V. Bouwmaterialenhandel v.h. A.W. Lensink & Co.”, gevestigd aan de Rietgrachtstraat 32 en met filialen in Velp en Zevenaar.⁴¹

In 1969 werd het terrein van voorheen Lensink & Co. opgekocht door Garage Carel Wolf, die tegelijkertijd ook de Oosterkerk aankocht. Niet lang daarna werd het hele complex van Lensink gesloopt en vervangen door een grote loods met daarin werkplaatsen en magazijnen als onderdeel van het nieuwe garagebedrijf.⁴² Dit is het pand dat er nu nog staat, zij het dat er mettertijd wel aanpassingen aan het pand zijn gedaan. De garage van Wolf is in 1981 overgenomen door VOF Maastricht Motors BV. In 1984 werd GRAVEBO BV (Grafisch Beheermaatschappij Doorwerth) de nieuwe eigenaar van het complex, dat nog eigenaar was op het moment dat de papieren kadastrale administratie in 1989 gestaakt werd. In ieder geval in 1986 was er in het complex nog een garagebedrijf gevestigd, Arpo Motorhomes, Rietgrachtstraat 32A, dat luxe campers bouwde.⁴³

³⁵ Gemeente Arnhem, sectie Q, hulpkaart 17.

³⁶ Gemeente Arnhem, leggerartikel 6395.

³⁷ Gemeente Arnhem, sectie Q, hulpkaart 373.

³⁸ o.a. De Graafschap-bode, 18-12-1886, p. 4.

³⁹ GA, tg. 1611, inv. 86, 1940.

⁴⁰ GA, tg. 1700, inv. 3404-0321.

⁴¹ Arnhemsche Courant, 10-10-1959, p. 20.

⁴² GA, tg. 1700, inv. 314-2766.

⁴³ De Telegraaf, 04-10-1986, p. 104.

Gymnastiekschool

Ten noorden van het complex van Lensink werd in 1889-1890 de nog bestaande neoclassicistische villa gebouwd als Rietgrachtstraat 50-51. Thomas J.W. Klinkspoor kwam er te wonen in de bovenwoning en vestigde op de begane grond zijn gymnastiek- en schermminrichting.

Figuur 30. Advertentie in de Arnhemsche Courant van 5 juni 1890 (Delpher).

Begin 20^e eeuw werd het gebouw uitgebreid aan de achterzijde. Tot na de oorlog bleef er de gymnastiekschool van Klinkspoor in gevestigd. Vanaf ca. 1930 was J. Klinkspoor – directeur van de gymnastiekschool – woonachtig op de Rietgrachtstraat 30. Waarschijnlijk was dit een zoon van Thomas. J. Klinkspoor kwam ook in 1910 al voor in het adresboek, dan wonende op nummer 28, met als beroep “heilgymnast en masseur”.⁴⁴ In september 1951 is de laatste advertentie van “Instituut Klinkspoor, gymn., heilgymn., massage” in de Arnhemsche Courant gepubliceerd.⁴⁵ In april 1955 was het pand eigendom van ene R. Wijbenga uit Friesland, die in Friese kranten een advertentie plaatste voor verhuur van de woning voor een vakantie in de zomer van 1955.

Figuur 31. Advertentie in de Friese Koerier van 27 april 1955 (Delpher).

In 1957 kwam het pand in bezit van de NV Wijlhuizen, die in september adverteerde voor een “Nette jongeman” voor magazijnwerkzaamheden in het auto-onderdelenmagazijn aan de Rietgrachtstraat 28-30.⁴⁶ In de krant van twee dagen later stond de eerste advertentie van Wijlhuizen’s Import – Automateriaal NV.⁴⁷ In 1978 is Wijlhuizen overgenomen door Smit Autobedrijven uit Nijmegen. Kort daarna, in 1981, kocht VOF Maastricht Motors BV uit het naastgelegen pand ook de voormalige gymnastiekschool aan, waarmee beide panden, met de huisnummers 28 tot en met 32, werden verenigd.

⁴⁴ GA, tg. 1611, inv. 86, 1910.

⁴⁵ Arnhemsche Courant, 19-09-1951, p. 6.

⁴⁶ Arnhemsche Courant, 25-09-1957, p. 5.

⁴⁷ Arnhemsche Courant, 27-09-1957, p. 12.

6 Conclusies en adviezen

6.1 Conclusies

6.1.1 *Bebouwing*

Het plangebied, gelegen aan de rand van de vestingwerken van Arnhem, raakte voor het eerst bebouwd in 1868, toen in het uiterste noordwesten twee huizen gebouwd werden, georiënteerd op de latere Eusebiusbuitensingel. Begin jaren 1880 kwam de Rietgrachtstraat gereed. Het eerste pand dat hieraan ontstond, was een loods in het zuiden van het plangebied. Aan het eind van dat decennium en de jaren 1890 werden ook de andere percelen binnen het plangebied bebouwd.

In de eerste decennia van de 20^e eeuw werd, binnen de bestaande percelen aan de Rietgrachtstraat, de bebouwing geleidelijk uitgebreid. In het zuidelijk deelgebied gebeurde dat verspreid over het perceel met nieuwe gebouwen. Op de andere percelen gebeurde dat met aan- of nieuwbouw aan de achterzijde.

In 1930 werden de oude huizen die behoorden bij de Eusebiusbuitensingel gesloopt en verrees ter plaatse de grote nog bestaande loods als onderdeel van een garagebedrijf aan de Eusebiusbuitensingel. In de jaren 1960 werd deze loods vergroot met aanbouwen, die in de jaren 1990 weer zijn afgebroken.

Na de Tweede Wereldoorlog werden de verwoeste panden ten noorden van de Oosterkerk niet meer herbouwd en bleef dit terrein tot op heden onbebouwd. Oorlogsschade aan de kerk werd hersteld. Begin jaren 1970 werd de kerk gesloopt en ook dit terrein bleef onbebouwd, op een servicehuisje voor de pompbediende in de jaren 70 na.

De gebouwen in het zuiden werden gesloopt en in 1972 vervangen door de huidige loods/magazijn/kantoorruimte. Tussen de kerk en dit complex stond en staat nog altijd de neoclassicistische villa uit 1891. De onderzijde van de voorgevel is echter aangepast. Aan de achterzijde is dit pand geïntegreerd in het grote complex uit 1972.

De drie in het plangebied aanwezige panden hebben de volgende bouwjaren:

grote loods: 1930

Rietgrachtstraat 28-30: 1891

groot bedrijfspand: 1972

6.1.2 *Gebruik*

Het plangebied is gelegen net buiten de oudste verdedigingswerken van Arnhem, op de overgang van hoge afzettingen van de stuwwal naar lager gelegen rivierafzettingen. De hoger gelegen gronden waren waarschijnlijk in gebruik als bouwland, later mogelijk tuinen. De lager gelegen gronden als wei- en hooiland.

Tijdens de fase waarin de vestingwerken van Arnhem hun grootste omvang hadden (1728-1808) was het noordwestelijk deel van het plangebied onderdeel van de buitenste vestingwal, met ten oosten daarvan de brede vestinggracht. De oriëntatie van de grote loods komt voort uit deze inrichting. Vanaf 1808 zijn de vestingwerken geslecht, waarbij de wallen zijn afgegraven en de grachten grotendeels gedempt. De gracht werd tot een sloot, die hetzelfde tracé volgde. De gronden buiten de vestinggracht bleven in agrarisch gebruik. Na slechting van de vestingwal werd dit gebied als tuin gebruikt.

In de jaren 1860 verscheen de eerste bebouwing binnen dit noordwestelijke gebied, waarmee het gebied ook een woonfunctie kreeg. Toen hier bloemenkassen bij kwamen werd de functie uitgebreid met tuinbouw.

Als onderdeel van het Boulevardplan van H.J. Heuvelink jr. zou de bebouwing aan de Rietgrachtstraat aanvankelijk uitsluitend plaatsvinden in de vorm van stadsvilla's. Onder andere door de suikercrisis van 1884-85 nam de vraag naar stadsvilla's af en daarmee ook de vraag naar bouwgrond. Als gevolg hiervan konden andere functies een plaats krijgen in het Boulevardkwartier.

Centraal in het gebied kwam de Oosterkerk te staan. Ten zuiden en noorden daarvan verschenen enkele panden met boven- en benedenwoningen. In het pand ten noorden van de kerk was op de begane grond een magazijnruimte/werkplaats, waar in de jaren 1930 een smederij gevestigd was. Het pand ten zuiden van de kerk had op de begane grond een gymnastiekschool, die is blijven bestaan tot na de Tweede Wereldoorlog.

De bloemenkassen en tuinen in het noordwestelijk deel van het plangebied werden in 1930 vervangen door een grote loods, behorend bij een garagebedrijf aan de Eusebiusbuitensingel. Deze loods bleef tot de jaren 1990 in gebruik als onderdeel van het garagebedrijf.

Op het grote terrein in het zuiden van het plangebied vestigde zich al snel een bouwmaterialen-groothandel. Ook deze bleef hier actief tot ver na de Tweede Wereldoorlog.

Halverwege de jaren 1950 verliet de gymnastiekschool het pand ten zuiden van de kerk. Enige tijd later vestigde zich hier een bedrijf in auto-onderdelen en –import.

In 1968 verliet de gereformeerde gemeente de Oosterkerk. De kerk werd een jaar later opgekocht door een garagebedrijf dat tegelijkertijd het complex van de bouwmaterialenhandel kocht. Vanaf dit moment was het gehele plangebied dus in gebruik als garage- of autobedrijf. Het pand van het bedrijf in auto-onderdelen en –import werd opgekocht door de buurman aan het begin van de jaren 1980. Aan de Rietgrachtstraat zat nu binnen het plangebied slechts dit ene autobedrijf. Enkele jaren later werd het hele complex opgekocht door GRABEDO BV (Grafisch Beheermaatschappij Doorwerth). Ook nu is hier nog een drukkerij gevestigd. De grote loods in het noordwesten is door de drukkerij in gebruik als magazijn.

6.2 Adviezen

Het plangebied is gelegen op de rand van de voormalige vestingwerken van Arnhem. De Rietgracht, die het restant was van de vestinggracht, bleef ook na de ontwikkeling van het Boulevardkwartier aanwezig als tastbare herinnering aan deze bijzondere locatie. Hoewel de gracht langzaamaan gedempt werd, bleef deze lijn in het landschap aanwezig als perceelsgrens. Gevels van panden en erfscheidingen volgden deze schuine lijn. We zien dit nog terug aan de zuidrand van het plangebied en ook ten zuiden daarvan. Mettertijd is de lijn als perceelsgrens binnen het plangebied grotendeels verdwenen. We zien dit alleen nog terug ten oosten van de grote loods. Omdat deze grens niet fysiek gemarkeerd wordt, is deze niet zichtbaar in het veld.

Om aansluiting te vinden bij de perceelsgrenzen ten zuiden van het plangebied, die ook als zodanig zichtbaar zijn, en de locatie op de rand van de voormalige vestingwerken te benadrukken, is het daarom aan te bevelen de verdwenen 'diagonale' lijn (zuidwest-noordoost) door het plangebied terug te brengen. Mogelijkheden hiervoor zijn bijvoorbeeld het volgen van deze lijn met de rooilijn van gebouwen, het aangeven van deze lijn in de bestrating of met beplanting, of zelfs het weer open graven van de Rietgracht (onder archeologische begeleiding), waaraan de straat haar naam ontleent.

Een stille herinnering aan het eens zo ambitieuze Boulevardplan is de nog aanwezige neoclassicistische villa binnen het plangebied. Hoewel de oorspronkelijk plannen voor stadsvilla's al snel losgelaten moesten worden, geeft de villa een idee van hoe men het bij het Boulevardplan voor ogen had. Het verdient dan ook aanbeveling om de villa te behouden en op te nemen in de nieuwbouwplannen, zodat een deel van de (bouw)geschiedenis behouden blijft. De gevolgen van de suikercrisis op het Boulevardplan zijn goed te zien in de veranderende functie van het plangebied. Het gebied wordt in gebruik genomen door diverse ondernemers die er bloemkassen, magazijnen, garages en werkplaatsen inrichten. De nog aanwezige loods uit de jaren 30 van de vorige eeuw is hier nog getuige van. Indien er nog typerende bouwmaterialen aanwezig die hergebruikt kunnen worden, is het een mogelijkheid om deze materialen terug te brengen in de nieuwbouw. Anders wordt geadviseerd de mogelijkheden te verkennen de bruikbare materialen elders te laten hergebruiken.

Hoewel er van de Oosterkerk geen bovengrondse resten meer aanwezig zijn, is het voor de geschiedbeleving van bewoners en omwonenden een optie om de voormalige aanwezigheid van de kerk meer kenbaar te maken. Verwijzing naar de kerkelijk geschiedenis is mogelijk door bijvoorbeeld in de nieuwbouwplannen neogotische elementen mee te nemen of bijvoorbeeld buiten in het straatwerk een verwijzing aan te brengen. Een minder ingrijpende mogelijkheid is natuurlijk het plaatsen van een informatiepaneel. Andere ideeën zijn het visualiseren van de kerk door beplanting of het zichtbaar maken van de mogelijk nog aanwezige funderingen.

Literatuur

- Derks, G.J.M. & R.J.A. Crols**, 2002. *Spijkerkwartier en Boulevardkwartier. Een monumentale wijk met karakter in Arnhem. Arnhemse Monumenten Reeks 11*. Utrecht.
- Keverling Buisman, F. & I. Jacobs (red.)**, 2008. *Arnhem tot 1700*. Utrecht.
- Keverling Buisman, F. & I. Jacobs (red.)**, 2009. *Arnhem van 1700 tot 1900*. Utrecht.
- Potjer, M.**, 2005. *Historische Atlas van Arnhem. Van Schaarsbergen tot Schuytgraaf*. Amsterdam.
- Schabbink, M.**, 2018. *Bronstijdboeren en nieuwtijdse heren in spijkerbroek. Archeologische opgraving van het Dullertspijker in het Spijkerkwartier te Arnhem*. RAAP-rapport 3357. Weesp.
- Schabbink, M. & L.J. Keunen**, z.j. *Over zaagmolens, fabrieken, van ratten vergeven noodwoningen en bergen stadsafval. Archeologische opgraving en historisch-geografisch onderzoek Cobercokwartier te Arnhem*. RAAP-rapport in voorbereiding.
- Soldaat, M., Y.R. Csonka & W.A. Ytsma**, 2020. *Rietgrachtstraat 32, Arnhem (gem. Arnhem). Een bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek (BO en IVO-O)*. Salibury Archeologie rapport 421. Assen.

Archiefbronnen

- Delpher – historische kranten.
- Gelders Archief (GA) – o.a. bouwtekeningen, foto's, adresboeken.
- Kadaster Archiefviewer – hulpkaarten, leggerartikels.
- Oud Arnhem (via Facebook en Flickr) – historische foto's.

Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices

Figuren:

Figuur 1. Ligging van het plangebied (rode gearceerde kader). Inzet: ligging in Nederland (ster).	5
Figuur 2. Ontwikkeling vestingwerken i.r.t. onderzoeksgebied (in rood).	7
Figuur 3. Molenbeek, Rietebeek en Rietgracht. Na het verleggen van de Molenbeek in noordelijke richting werd de oude loop de Rietebeek, die na vergraven de Rietgracht werd.	8
Figuur 4. Gedigitaliseerde kadastrale minuutplannen weergegeven over de huidige topografie (HisGIS).	10
Figuur 5. Uitbreidingsplan voor Arnhem door H.J. Heuvelink sr. uit 1853 (Gelders Archief, tg.1506, inv.8428-0003).	11
Figuur 6. Het 'Boulevardplan' van H.J. Heuvelink jr. uit 1877, noorden links. Het onderzoeksgebied ligt in de rode cirkel. (Gelders Archief, tg.1506, inv.7661).	12
Figuur 7. Ingezonden klacht in de Arnhemsche Courant van 29 januari 1891. (Delpher).	13
Figuur 8. Voorbeeld bijschrift figuur.	14
Figuur 9. De Rietgrachtstraat gezien vanaf de Boulevard, situatie rond 1920 (Gelders Archief).	15
Figuur 10. Doorkijk vanaf de Boulevard Heuvelink door de Prinsessestraat naar de Oosterkerk rond 1905. (Gelders Archief).	15
Figuur 11. Overzicht verschillende bouwfasen binnen het plangebied.	16
Figuur 12. Eerste bebouwing binnen het plangebied in 1868 op een topografische kaart die de situatie rond 1868 weergeeft.	17
Figuur 13. De loods binnen het plangebied (https://www.google.com/maps/)	18
Figuur 18. Aan de linkerkant een foto van het kerkgebouw in gebruik zijnde als garage en rechts een meisje in de deels gesloopte kerk.	23
Figuur 19. Foto's van de villa met de huidige voorgevel (https://maaklifestyle.nl).	24
Figuur 20. Verbouwingstekening met de bestaande situatie van de villa en naastgelegen panden uit 1957 (Gelders Archief).	25
Figuur 26. Het pand aan de Eusebiusbuitensingel 19-20 dat Garage Riemeer in 1930 bouwde. Op de foto de verbouw in 1963-64 voor de komst van Garage Van Zijl. Naast het witte pand rechts is het nog bestaande pad zichtbaar richting de Oosterkerk. Rechts van dit pad het nog bestaande pand op nummer 23 (Oud Arnhem, Facebook).	33
Figuur 27. Werkzaamheden aan de Eusebiusbuitensingel. Zichtbaar zijn de grote loods en Oosterkerk in ons plangebied (Oud Arnhem, Facebook).	34
Figuur 28. Luchtfoto uit de jaren 1970 of 80, toen het hele plangebied bestond uit autobedrijven. Linksonder de Eusebiusbuitensingel, centraal de uitgebreide grote loods, ernaast het parkeerterrein en rechtsonder daarvan de villa en het grote bedrijfspand. (Gelders Archief).	35
Figuur 29. De Rietgrachtstraat in 1945, gezien vanaf de hoek van de Prinsessestraat in noordelijke richting. Rechts het nog bestaande pand Prinsessestraat 3. Uiterst links het hek van de Oosterkerk en daarnaast de Rietgrachtstraat 20-22 en de ruïnes van de panden die daarnaast gestaan hebben (Oud Arnhem, Flickr).	36
Figuur 30. Advertentie in de Arnhemsche Courant van 5 juni 1890 (Delpher).	38
Figuur 31. Advertentie in de Friese Koerier van 27 april 1955 (Delpher).	38

Tabellen:

Tabel 1. Administratieve gegevens.	6
------------------------------------	---